

OROSZ ISTVÁN

AGRÁRTÖRTÉNET-ÍRÁS DEBRECENBEN

ABSTRACT

ISTVÁN OROSZ: AGRARIAN HISTORIOGRAPHY IN DEBRECEN

When examining the antecedents of agricultural historiography in Debrecen before the turn of the 19th–20th centuries we can only consider two academic writers who had an interest in the farming history of Debrecen. One of them was János Balásházy, who was interested in land use in the Great Plain and the system of urban taxation, and the other being Imre Palugyay, who declared that every householder was forced to farm on the outskirts of town to a certain extent. They were followed by Mihály Szűts concentrating on land use in towns, Lajos Zoltai and István Ecsedi on farming in the Hortobágy, while János Sőregi contributed to the examination of mediaeval villages.

From the 1940s two outstanding agrarian historians defined the research into the farming history of the town: István Balogh and István Szabó, who also researched agricultural history on a national level, the latter also organizing an agricultural history school at Tisza István University. They were both born in Debrecen and had to fight their way into academia from difficult circumstances. Part of their agricultural history research was connected to Debrecen, in the case of Szabó the smaller, in the case of Balogh the larger part. The essay considers and evaluates the oeuvre of both historians and their most important results and achievements.

The work of István Szabó primarily had significant impact on his students. He himself apart from his first two followers (András Borossy, György Módy) considered especially those who featured in the volumes edited by him in the 1960s (Gyula Varga, Péter Hársfalvi, Emil Simonffy, József Oláh, István Rác, István Orosz, Sándor Gyimesi, Lajos Für, later Zoltán Kováts). This essay concentrates on the goals of this group of students, considering how the problems first brought up by István Szabó appeared and got elaborated in the works his followers, also presenting in detail how the members of the school improved on the subject of their tutor.

The essay reaches the conclusion that members of the “School of István Szabó” are respected and highly regarded members of Hungarian agrarian historiography and the versatility and achievements of their research contributed to the national and international reputation of Hungarian agrarian historiography.

* Orosz István (1935–2024) az MTA rendes tagja, a Debreceni Egyetem professor emeritusa, Szabó István agrártörténész tanítványa volt.

The essay devotes a separate subchapter to the contemporaries of the school (Emil Niederhauser, István Szendrey, György Komoróczy, Péter Gunst, Imre Dankó, József Szabadfalvi, János Bencsik) who worked either at the University or in other institutions of the town, and also achieved successes in the same field. It finally draws attention to a new generation of students as the forthcoming agrarian historians of Debrecen.

Keywords: agrarian history, social history, school of agrarian history of István Szabó

Debrecen az alföldi agrárvárosok egyik jellegzetes típusa volt. Bár a 18. század előtt lakosságának még nagyobb része élt iparból és kereskedelemről, ez a helyzet a 19. században az országos tendenciákkal ellentétben úgy változott meg, hogy az agrár-keresők aránya növekedett. Míg 1714-ben a keresők 51%-a volt iparos, 18%-a kereskedő és csak 31%-a élt mezőgazdaságból, ez az arány 1809-re úgy alakult át, hogy a mezőgazdasági keresők aránya 41,6%-ra nőtt és még 1880-ben is 37,8% volt. Az iparosok aránya viszont 1847-re 40,3%-ra csökkent, de még 1910-ben is csak 46,8% volt.¹ Annak ellenére, hogy a mezőgazdaságnak és a mezőgazdaságból élő civis polgárságnak meghatározó szerepe volt a város életében még a 19–20. század fordulóján is, az agrárvilág története iránti érdeklődés elég csekély volt. Szűcs István háromkötetes monográfiájában, amely az első tudományos összefoglalása volt a város múltjának,² alig esik szó a város mezőgazdaságáról. Nem sokkal jobb a helyzet az 1882-ben megszületett városi monográfiában sem.³

I. ELŐZMÉNYEK

A debreceni agrártörténet-írás előzményeinek vizsgálatában a 19–20. század fordulójára előtt legfeljebb két olyan szakírót vehetünk figyelembe, aki Debrecen agrár-múltja iránt is érdeklődött. Az egyik Balásházy János, aki életének egy szakaszában tanyás gazda is volt Debrecenben, s érdekelte az alföldi határhasználat s a városi adózás rendszere.⁴ A másik Palugyay Imre, aki legalább néhány mondat erejéig hivatkozott Debrecen sajátos tulajdonjogi és társadalmi helyzetére, arra tudniillik, hogy a városban, mivel a háztulajdon nem választható el a ház utáni földek tulajdo-

1 BALOGH István: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In *Debrecen története 1693–1849*. 2. Szerk. RÁCZ István. Debrecen 1981. 278., VARGA Gyula: Ipari termelés, a társadalom iparos rétegei. Uo. 349., MÓZES Mihály: Debrecen ipara a dualizmus korában. In *Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig*. Szerk. RÁNKI György. Debrecen 1976. 86.

2 SZÜCS István: *Szabad királyi Debreczen város történelme. A legrégibb kortól a mai időkig*. Debrecen 1871.

3 *Debreczen szabad királyi város egyetemes leírása*. Szerk. ZELIZY Dániel. Debrecen 1882.

4 BALÁSHÁZY János: *Debreczen mint van 's jövődjéje*. Debrecen 1844., BALÁSHÁZY János: *Politikai és statusgazdasági nézetek*. Debrecen 1847.

nától, „minden háztulajdonos kis mértékben külső mezei gazdálkodást is kénytelen folytatni...”⁵ A Zelizy Dániel szerkesztette Debrecen-monográfia mezőgazdasági fejezete után a 19. század végén Szűts Mihály foglalta össze a város agrármúltját, majd Zoltai Lajos több tanulmányban is megalapozta a város mezőgazdaságával és agrártársadalmával való foglalkozást.⁶ Pontosan értelmezte, hogy mit jelentettek a ház utáni, a béres vagy cenzusos földek, milyen szerepe volt a gazdálkodásban az erdei kaszálóknak, hogyan hasznosította a város a hortobágyi legelőt, milyen szerepe volt a város életében annak, hogy lényegét tekintve hiányzott a birtokaprózódás, hogy a város agrár jellege csak az utóbbi évszázadban alakult ki, vagy az, hogy a táplálkozásban a húsféléknek egészen a legutóbbi időkig nagyobb szerepe volt, mint a cereáliáknak. Zoltai Lajos is foglalkozott a Hortobágy múltjával,⁷ az agrártörténet-írás előzményeként figyelembe vehető Ecsedi István néprajztudós életművének azonban jelentős hányadát alkotják a Hortobággal kapcsolatos írások. Már Szegeden megvédett doktori értekezése is a Hortobágy természeti viszonyaival foglalkozott.⁸ Ez aligha volt véletlen, mert debreceni cívis gazda édesapjának a Hortobágy mellett volt birtoka, így jól ismerte a Hortobágy viszonyait. Már 1914-ben elkészítette Hortobágy monográfiáját,⁹ amelynek legfőbb megállapítása – a korabeli néprajzi szemléletnek megfelelően – az volt, hogy a Hortobágy mindig is az állattartás színtere volt, és ez az állattartás „rokonságot mutat a belső ázsiai nomadizmussal.”¹⁰ Tanulmányokat írt a hortobágyi „nomád” pásztorhelyekről, a pásztorviseletről és a pásztorépitményekről, a pásztorok étkezéséről, a Hortobágyi Intéző Bizottság történetéről, a pásztorótákról stb. Felfogását a hortobágyi pásztorokodás nomád jellegéről ma már kevesen vallják, ugyanakkor nagy érdeme, hogy kimutatta a Hortobágy szerepét Debrecen állattartásában, s így hozzájárult – ha nem is az ősi –, de a 18–19. századi debreceni állattartás megismeréséhez.¹¹ A Déri Múzeum egy másik munkatársa, Sőregi János a Hortobágy területén található középkori települések feltáráshoz járult hozzá, amelynek alapján a későbbiekben cáfolni lehetett azt az állítást, hogy a Hortobágy a nomád pásztorokodás színtere lehetett.¹²

Mindazok azonban, akiket a debreceni agrártörténet-írás előzményeiként számításba vehetünk, tudományos munkásságukban nem lépték túl a város határát, látókörükbe a teljes magyarországi agrártörténet nem került be. A 20. század 40-es éve-

5 IFJ. PALUGYAY Imre: *Magyarország történeti, földirati s állami legujabb leírása 2. Szabad királyi városok leírása I. Debreczen sz. k. város leírása*. Pest 1853. 395.

6 SZÜTS Mihály: Debreczen mezőgazdasági története. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1894. 1. 289–309., ZOLTAI Lajos: Birtokmegoszlás Debrecenben. *Magyar Gazdák Szemléje* 1905., ZOLTAI Lajos: *Debrecen 200 év előtt*. Budapest 1902., ZOLTAI Lajos: *Tejtermékek és húsfélék vételkedése a régi debreceni háztartásban*. Debrecen 1935.

7 ZOLTAI Lajos: *A Hortobágy*. Debrecen 1911.

8 ECSEDI István: *A Hortobágy pusztja természeti viszonyai tekintettel a mezőgazdaságra*. Szeged 1908.

9 ECSEDI István: *A Hortobágy pusztja és élete*. Debrecen 1914.

10 BALOG István: *Ecsedi István élete és munkássága*. Debrecen 1985. 25. (Folklor és etnográfia 20.)

11 Uo. 27.

12 SŐREGI János: Újabb adatok a Hortobágy-pusztja középkori településéhez. A görbeháti templom és temető feltárása. *Debreceni Képes Kalendárium* 1936. 84–88.

iben Szabó István és Balogh István személyében két olyan történetíró, illetve történész és néprajzos jelentkezett a városban, akik nemcsak a város agrármúltjával, de a hazai agrártörténet egészével foglalkoztak, s a Tisza István Tudományegyetem Magyar Történeti Tanszékére professzornak kinevezett Szabó István agrártörténeti iskolát is szervezett tanítványaiból.

II. SZABÓ ISTVÁN ÉS BALOGH ISTVÁN

Az igazság kedvéért arról is szólnunk kell, hogy már Szabó István tanári kinevezése előtt is volt a debreceni egyetemen olyan historikus, akinek tudományos életművében helyet kapott az agrártörténet. Ez Szabó Dezső volt, aki az egyetemes történeti tanszék professzoraként is jórészt magyar történelemmel foglalkozott. Fontos kutatási területe volt Mária Terézia úrbéri rendelete. Munkájának azonban csak első kötete jelenhetett meg.¹³ A II. világháború után Szabó Dezső nem publikált agrártörténeti jellegű írásokat, az 1940-es években az 1943-ban professzorrá kinevezett Szabó István és az ő vonzáskörébe került muzeológus, Balogh István írásai jelentik a debreceni agrártörténet-írás megjelenését.¹⁴ Balogh István 14 évvel volt fiatalabb Szabó Istvánnál és csaknem ugyanennyivel idősebb Szabó István legöregebb tanítványánál. Kettejük viszonya több volt a mester-tanítvány kapcsolatnál. Ugyanakkor Szabó István tanítványai is idősebb kortársukat tisztelték Balogh Istvánban, s ugyanúgy sokat tanultak tőle, mint mesterüktől. Mindketten debreceni születésűek voltak, mindketten nehéz sorból küzdötték fel magukat a tudomány világába. Szabó István apja szappanos mester volt, ősei azonban néhány holdon gazdálkodó civisek. Balogh István szülei tanyán gazdálkodtak, fiuk, aki minden paraszti munkát otthonról ismert, időnként gyalog járt be a Református Kollégiumba. Szabó István apja már fia hároméves korában meghalt, nevelőapja édesanyja második férje, Szabó Zsigmond gazdálkodó debreceni polgár volt, s édesanyja halála után leánytestvérei gondviselése is reá hárult.¹⁵ Kettejük kapcsolata akkor vált meghatározóvá, amikor Balogh István, a Déri Múzeum muzeológusa 1946-ban magántanári habilitációra jelentkezett a Tisza István Tudományegyetem Történelmi Intézetében Szabó István professzornál.

13 SZABÓ Dezső: *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában I.* Budapest 1933. Munkájának második kötete már ki volt szedve a nyomdában, azonban nem jelent meg. A további köteteken élete végéig dolgozott. Szabó Dezsőről OROSZ István: *A történetíró Szabó Dezső életútja.* Debrecen 1983. 55–61. (A Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve 1982–1983)

14 A tanulmánynak a két tudós munkásságát elemző része – némi megfogalmazásbeli eltéréssel – már megjelent, de azzal a megjegyzéssel, hogy az írás részlet a szerző *Agrártörténet-írás Debrecenben* című hosszabb, kéziratban lévő tanulmányából. OROSZ István: *Az agrártörténeti kutatások megvalósulása Debrecenben: Szabó István és Balogh István. Századok* 2017. 1. 39–48. Orosz István 2024 januárjában jelentette be, hogy adni kíván a témában az *Agrártörténeti Szemlé*nek egy nagyobb tanulmányt, s szándékának megfelelően az egész írást most jelentetjük meg. (Szerk.)

15 FÁY Béla: Szabó István – életközlelől. In *Szabó István Emlékkönyv.* Szerk. RÁCZ István. Debrecen 1998. 25.

A habilitáció témája kapcsolódott Szabó István kutatási területéhez, a magyar népiség történetéhez, mert az a Tiszántúl népiségtörténete volt.¹⁶

Agrártörténeti kutatásai egy része Debrecen múltjához kapcsolódott. Ez Szabó István esetében életművének kisebbik, Balogh István esetében nagyobbik részét jelentette.

Szabó Istvánnál az 1920-as évek első felében még nem dőlt el, hogy a történettudományt választja-e fő működési területének. Amikor a történetírást választotta, úgy vélte, hogy a jogi és államtudományi doktorátus mellé bölcsészdoktori címet is kell szereznie. Értekezése Debrecen múltjából született.¹⁷ Röviddel ezután tanulmányt írt a debreceni tanyarendszerről is, amely döntően befolyásolta a későbbi tanyatörténeti kutatásokat.¹⁸ Az uradalomtörténet hazai kibontakozásához volt adalék egy kisebb tanulmánya, egy másik pedig a debreceni kereskedők országhatárokon átnyúló kapcsolatrendszerének vizsgálatához.¹⁹ A szabad királyi városi jogállás elnyerésének rögzítését elemezte 1938-as tanulmányában, jórészt bécsi levéltári adatok felhasználásával.²⁰ Debreceni írásaihoz kell kapcsolnunk azokat a tanulmányait, amelyek a Debrecen szomszédságában letelepített hajdúkról szólnak s fontos megállapításokat tartalmaznak a hajdúk kialakulásával és az 1514. évi parasztfelkeléssel kapcsolatban.²¹

Szabó István életművében, az 1930-as években és a 40-es évek első felében a levéltárak helyzetét bemutató tanulmányok mellett a népiségtörténeti kutatások voltak a meghatározóak.²² A magyar népiség történetétől viszont számára egyenes út vezetett a népiséget ösztönösen is hordozó parasztság történetéhez. Munkásságában a paraszti társadalom történetének feltárása lett a legmeghatározóbb elem.

- 16 MARGÓCSY József: Az oktatóról és nevelőről. In *Balogh István köszöntése*. Szerk. MÓDY György. Debrecen 1993. 37. Balogh István egyébként az egyetlen tudós volt, aki 1947-ben Szabó Istvánnál habilitált, mert a tudományos minősítés rendszerét rövidesen átszervezték.
- 17 SZABÓ István: *Debrecen 1848–49-ben*. Debrecen 1928.
- 18 SZABÓ István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. *Föld és Ember* 1929. 214–244. Szabó István műveinek bibliográfiája: BITSKEY Istvánné: *Szabó István szakirodalmi munkássága*. Debrecen 1982. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága.) Életében még egyszer visszatért a tanyák múltjához, amikor az általa szerkesztett kötetben az alföldi tanyarendszer megszüntetésének állami terveit tárta fel 1780–1850 között. SZABÓ István: Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években. In *Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1960. 139–207.
- 19 SZABÓ István: A tokaji rév és Debrecen 1565–67-ben. *Debreceni Képes Kalendárium* 1934. 89–97. SZABÓ István: A debreceni uradalom a mohácsi vész korában. *Debreceni Képes Kalendárium* 1935. 85–89.
- 20 SZABÓ István: Debrecen szabad királyi rangra való emelése, 1693. *Debreceni Szemle* 1938. 244–256. Szabó István Debrecen-történeti munkásságára: BALOGH István: Szabó István debreceni vonatkozású munkássága. *A debreceni Déry Múzeum Évkönyve*. 1978. 453–458. OROSZ István: Szabó István és Debrecen. *Debreceni Szemle* 1999. 1. 104–108.
- 21 SZABÓ István: A hajdúk 1514-ben. *Századok* 1950. 178–198. SZABÓ István: A hajdúság kialakulása. *Alföld* 1956. 3. és *Alföld füzetek* 1. 25.
- 22 ERŐS Vilmos: Szabó István körül. *Aetas* 2000. 3. 121–135. ERŐS Vilmos: *Asszimiláció és retorika (Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója)* Debrecen 2005. ERŐS Vilmos: *Szabó István: Népiségtörténeti tanulmányok. Bevezetés*. Debrecen 2005. SZABÓ István: *A magyar-ság életrajza*. Budapest 1990. (reprint) OROSZ István: *Előszó az 1990-évi kiadáshoz. I–III*.

Paraszságtörténeti írásainak alaphangját a *Századok* 1938-as számában megjelent tanulmánya adta meg.²³ Az oklevelekben sűrűn előforduló „sessio campestralis” kifejezés elemzéséből jutott el arra a következtetésre, hogy a középkor végén nagyon sok elhagyott jobbágytelek van az országban, s ezek a jobbágytság mezővárosokba vándorlásának tünetei, s hogy ez a széles társadalmi folyamat a jobbágyvilág átalakulásának legfontosabb vonása. Erre utalt Nagy Lajos kilencedtörvénye is (1351. 6. tc.), amelyben Szabó István szerint nem a kilenced új járadékként való bevezetése a döntő elem, hanem a beszedésre kötelezettség. Ugyanígy társadalmi folyamatokat fedezett fel Nagy Lajos király másik (1351. 18. tc.) törvénye mögött is, annak bizonyításával, hogy nem a szabad költözés biztosítása, hanem a kisnemesek érdekében az urasági joghatóság biztosítása a saját jobbágyok felett és a főurak erőszakos költöztetésének meggátolása volt a célja.²⁴ Azt, hogy megállapításait a költözési szabadság vagy földesúri bíráskodás ügyében mennyire fontosnak tartotta, vitapartnerével, Székely Györggyel szemben, akit 1948-as bírálóival ellentétben eredeti források alapján érvelő, korrekt vitázónak tartott, az mutatja, hogy 1954-ben újfólag kifejtette véleményét.²⁵

Az, hogy a társadalomtörténész Szabó Istvánnak nemcsak a késő középkori parasztság fejlődéséről vannak határozott elképzelései, hanem a parasztság történetének egészéről, egyhamar népszerűvé vált kis könyv, az 1940-ben megjelent *A magyar parasztság története* tanúsította. Nem kisebb tudós, mint Szekfű Gyula dicsérte a kötetet pártatlanságáért és nevezte Szabó Istvánt a parasztság története nagy sikerű kutatójának.²⁶ Szabó Istvánt foglalkoztatták a jobbágyokat és a nemeseket elválasztó korlátok, de az a kérdés is, hogy manumissió, nemesi armális szerzése révén hogyan lehetett kilépni a jobbágyárból az 1848. évi jobbágyfelszabadítás előtt.²⁷ Meggyőződése volt, hogy a nemesi rend elválasztó falai ellenére a szegény kisnemesek (kuriálisok, jobbágyföldön élő taxás nemesek) életmódja nem különbözött a jobbágyokétól.²⁸ Ő volt az, aki 1947-ben franciául megjelent tanulmányban foglalta össze a Domanovszky-tanítványok uradalomtörténeteinek társadalomtörténeti tanulságait.²⁹ Ebben az évben könyvet jelentetett meg akadémiai székkfoglalójának témájából, a földesúri tulajdonról és a jobbágyi birtoklásról.³⁰ A Hármaskönyv III. Rész 29–30. címének szigorú megfogalmazásával szemben, amely szerint a jobbágyföld teljes tulajdona az

23 SZABÓ István: Hanyatló jobbágytság a középkor végén. *Századok* 1938. 10–59. Ismét megjelent: SZABÓ István: *Jobbágyok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta FÜR Lajos. Budapest 1976. 167–200.

24 SZABÓ István: Az 1351. évi 18. törvénycikk. In *Szentpétery Imre Emlékkönyv*. Budapest 1938. 419–439.

25 SZABÓ István: Az 1351. évi törvények. *Századok* 1954. 497–527.

26 FÜR Lajos: Szabó István. In SZABÓ István: *Jobbágyok-parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Budapest 1976. 11.

27 SZABÓ István: A jobbágy megnevesítése. *Turul* 1941. 11–21.

28 SZABÓ István: Nemesség és parasztság Werbőczy után. In *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Szerk. ECKHARDT Sándor. Budapest 1941.

29 SZABÓ István: Les grands domaines en Hongrie au debut des temps modernes. In *Revue d' Histoire Comparée*. Budapest 1947. Domanovszky Sándorra GLATZ Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. *Századok* 1978. 211–234., Uő: *Konzervatív reform. Klebelsberg – Domanovszky – Szekfű – Hóman – Hajnal*. Budapest 2016. 240.

30 SZABÓ István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágytság korában*. Budapest 1947.

uraságot illeti meg, és a jobbágy csak munkájának ellenértékére számíthat, azt állapítja meg, hogy a jobbágy birtokképesége teljesen nem enyészett el az örökös jobbágyság korában sem, mert a jog elismerte „hereditását” ingóságaiiban és ingatlanaiiban is, de ez utóbbiban csak a földesúr örökjogának elismerése mellett. Ugyanakkor csaknem szabadon érvényesülhetett a jobbágy birtokjoga „indusztriális” földjeiben (írtások, szőlők), amelyekkel szabadon rendelkezhetett, ha az új birtokos az urasági terheket is átvállalta.³¹ A következő évben ismét áttekintette a parasztság múltját, most már gazdag forrásanyagra épülő tanulmányok gyűjteményében.³² Ezek közül nem hiányzott annak bemutatása, hogy a magyarországi parasztság erősen tagozódott már a kései középkorban is, hogy a jobbágyfelkelések nem akkor robbantak ki, amikor a parasztság helyzete „egyre rosszabb lett,” hanem akkor, amikor az emelkedő társadalmi fejlődés hirtelen megtört, hogy az örökös röghöz kötöttség távolról sem taszította a magyarországi jobbágyokat az orosz parasztok helyzetébe, hogy az uradalmi gazdálkodás a 16. században erőteljes fejlődésnek indult, de a 17. században megtört, és termelő jellegénél erősebb volt adóztató sajátossága, hogy a jobbágy vallásügye a 17. században politikai küzdelmek részévé vált, hogy a parasztfalu önkormányzata válságba került a kora újkor századaiban, hogy a jobbágyfelszabadítás, bár nem osztott földet, mégis a legkedvezőbbek közé tartozott Közép- és Kelet-Európában. Megállapításainak egy részét az ifjonti hévvel mindenkit támadó marxista történetírás elméleti tételek, és nem forrásanyag alapján vitatta. Többen ragaszkodtak a „nyomorfelkeléshez,” hiányolták az osztályharcos szemléletet, nem ismerték el, hogy az allodiális gazdálkodás megtorpant a 17. században, hogy a nagybirtokok ekkor inkább adóztató, mint termelő jellegű volt, s hogy a jobbágyfelszabadításnak nem lehetett feladata a földosztás. A támadás fő célpontja azonban nem ez a kötet volt, hanem az általa szerkesztett másik.³³ E tanulmánykötet problematikájához kapcsolódott egy hosszabb Kossuthról szóló tanulmánya és annak néhány évvel későbbi folytatása.³⁴ Részletes elemzéssel mutatta ki, hogy az 1840-ben törvénybe iktatott szabad egyezkedésre bízott önkéntes örökváltságtól hogyan jutott el Kossuth, akinek nevével összeforrott a jobbágyság felszabadítása, az állami kárpótlással végrehajtott kötelező megváltásig. Arra is utalt, hogy Kossuth véleménye szerint Mária Terézia úrbérrendezése után a földesurak nem a jobbágyi telekföldnek, csak a szolgáltatásoknak voltak tulajdonosai, ennek tőkésített ellenértéke illette meg őket az állami kárpótlásban, és nem a föld szabad forgalmi ára. A jobbágyokat felszabadító áprilisi törvények után megoldásokat keresett a függőben hagyott kérdésekre is, így

31 Ezt nem érvénytelenítette az sem, hogy az uraság a jobbágyot kibecsültehetette írtásföldjéből vagy szőlőjéből, mert a kibecsüléskor a terület „igaz” becsűjét, azaz szabad forgalmi árát kellett az uraságnak megfizetni. Uo. 46.

32 SZABÓ István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest 1948.

33 SZABÓ István: *A szabadságharc fővárosa Debrecen 1849. január–május*. Szerk. SZABÓ István. Debrecen 1948., SZABÓ István: *A szabadságharc fővárosa Debrecen 1849. január–május*. Szerk. SZABÓ István. (Reprint) Debrecen 1998. A kötetet ért támadásokra OROSZ István: Egy centenáriumi kötet kálváriája. Uo. 597–609.

34 SZABÓ István: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. *Századok* 1952. 509–592., SZABÓ István: Kossuth állásfoglalása a parasztkérdésekben 1848–49-ben. In *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae*. 1957. Debrecen 1959. 29–46.

a szőlődézsma megváltására, az allodiális földön élők helyzetére, a legelő felosztásának nyitva maradt problémáira, a nemesség kárpótlására stb.

Az évtized elején más tudományágak érdeklődésére is számot tartó kiadványt jelentetett meg, amely a névtani kutatásoknak is bázisa lett.³⁵ 1959-ben, 60. életévének betöltésével nyugdíjba vonult, és Budapestre költözött, de a haláláig hátra lévő évtizedben keményen dolgozott, tanítványi körével köteteket szerkesztett, máig meghatározó jellegű könyveket és tanulmányokat írt. Az a tény, hogy 1948-ban nemtelen támadások érték a szabadságharc fővárosáról, Debrecenről írt és szerkesztett kötetéért, amelyben először jelentkeztek tanítványai is, nem vette el kedvét, hogy ismét együtt jelentkezzen újabb tanítványaival. Ennek eredménye volt 1960-ban az *Agrártörténeti tanulmányok*, 1965-ben pedig a kétkötetes *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914)* című írás. Ezekben maga is szerepelt, ugyanakkor régi adósságait is törlesztette. A nyugdíjban töltött évtized életének legtermékenyebb időszaka volt. Késő középkort érintő tanulmányai konklúziójaként kísérletet tett a falvakban és a mezővárosokban élő jobbágyság arányának meghatározására.³⁶ Könyvrészletben elemezte Magyarország demográfiai változásait 1330–1526 között,³⁷ legmélyenszántóbb tanulmánya azonban e sorok írójának véleménye szerint a prédiurnról jelent meg az *Agrártörténeti Szemlé*ben. E folyóirat megjelenése körül 1957-ben maga is bábáskodott.³⁸ Kiindulópontja az volt, hogy a korai középkorban a földesúri magánkezelésű gazdaságot prédiurnnak, a korai újkorban allodiumnak nevezték a magyarországi latinságban. Ő igazolta először, hogy a korai középkorban voltak Magyarországon földesúri magánkezelésű gazdaságok, s ezek pontosan megfeleltek a nyugati hasonló gazdaságoknak. Az európai agrárfejlődésben régóta ismertek voltak a rabszolgákkal művelt urasági földek (terra indominicata). Szabó István igen gazdag okleveles anyaggal azt bizonyította, hogy a tatárjárás előtt prédiurn néven e gazdaságok Magyarországon is az üzemszervezet legfontosabb elemei voltak. A szolgák urasági földre ültetésével apró, korán megszűnő telepek jöttek létre, és a 14. században megformálódó egységes jobbágyságba felemelkedő szolgaréteget ők alkották (telephelyeik pedig pusztává lettek). Ekkortól jelentett a prédiurn pusztát, és nem telephelyet. A jobbágyságba süllyedő szabadokról már Szabó István korábbi műveiben olvashattunk. A kora újkorban ismét megjelenő magánkezelésű birtokokról, az allodiumokról is tervezett tanulmányt, ez azonban korai halála miatt nem született meg.

Már a prédiurnokról szóló tanulmány is foglalkozott településtörténeti kérdésekkel, hiszen ezek faluszerű képződmények voltak, településtörténeti munkássága azon-

35 SZABÓ István: *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. Budapest 1954. Vö. KÁLMÁN Béla: Helynév és személynév. In *Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetirő születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szerk. RÁCZ István. Debrecen 1989. 136.

36 SZABÓ István: *La repartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages les années 1449–1526*. Budapest 1960. 3–27. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 49.)

37 SZABÓ István: Magyarország népessége az 1330 és 1526. évek között. In *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk. KOVÁCSICS József. Budapest 1963. 63–115.

38 SZABÓ István: A prédiurn. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság és településtörténelem körében. *Agrártörténeti Szemle* 1963. 1–2. 1–49. és *Agrártörténeti Szemle* 1963. 3. 301–337. A folyóirat Supplementumában a tanulmány rövidítve angolul is megjelent.

ban a magyar faluval foglalkozó két kötetében teljesedett ki.³⁹ Nemcsak azt bizonyította, hogy a közkeletű felfogással szemben a honfoglaló magyarságot aligha lehetett nomádnak, legfeljebb félnomádnak tekinteni, de a megtelepült életforma legfőbb kritériumának, a falurendszernek kiterjedélyesedését, a falu mindennapi életét is meggyőzően tudta bemutatni. Fejlődésében vizsgálta a településhálózat alakulását a téli szállásoktól a falvakig, amelyek száma a 16. századra elérte a 20 ezret. Bemutatta a falvak megszűnését, a pusztasodást, valamint a falu és város közötti átmenetet, a mezővárost is. A középkori magyar falu rendjét vizsgálva sorra vette a belső és külső telket, a házat, a termelés rendjét és kötöttségeit, a közösségi szabályokat és az önkormányzatot, a falu felett jelen lévő úri hatalmat, a falutípusokat, a vallásos életet és a falusi mindennapokat. Állást foglalt olyan, a marxista ideológia számára fontosnak tekintett kérdésekben, mint a földközösség, faluközösség. Határozottan cáfolta, hogy a földközösségnek, mint birtoklási és nem termelési szervezetnek, köze lenne az öskommunizmushoz.⁴⁰ Bemutatta, hogy a szabad és szolgafalvak egyvelegéből hogyan született meg a jobbágyfalu, az együttélésből hogyan jött létre a közösségi összetartozás tudata, a faluközösség s ennek önkormányzata. Korábbi feltételezésekkel szemben arra is utalt, hogy 1526 előtt nem talált egyértelmű adatot az ólaskertes települések meglétére, így kétségesnek tartja, hogy ezek a nomád téli szállásokból alakultak volna ki.⁴¹

Szabó István érdeklődése elsősorban a paraszti társadalom múltjára terjedt ki. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy a mezőgazdasági termelés története, amelynek elemzésében a Domanovszky-tanítványok komoly eredményeket értek el, ne foglalkoztatta volna *A középkori magyar faluban* külön fejezet foglalkozott a falu gazdasági egységével, de a 60-as években tanulmányt, (majd halála után megjelenő) könyvet is írt a késő középkori magyar mezőgazdaságról.⁴² A két fő termelési ág a növénytermelés és az állattenyésztés technikájának áttekintése mellett a jobbágyi és földesúri üzemmel kapcsolatos eredményei a legfontosabbak. Megállapítja, hogy a 14–15. század a jobbágygazdaságok uralmának időszak, az uraságok a jobbágy (gyakran már pénzben fizetett) járadékából élnek, de a korszak végén már elkezdődik a földesúri allodiumok kiépítése.⁴³ (Ezek történetét akarta, de már nem tudta megírni.)

Életének utolsó évtizedében Szabó István szakmai megbecsülése növekedett. A két általa szerkesztett említett kötetet jóindulattal és elismeréssel fogadta a hazai, a másodikat a külföldi közvélemény is. Ez utóbbiért 1967-ben akadémiai nagydíjat kapott, de akadémiai tagságát csak a rendszerváltozás után postumus nyerte vissza, ekkor kapott Széchenyi-díjat is.

39 SZABÓ István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest 1966. A második kötet már halála után jelent meg. Uő: *A középkori magyar falu*. Budapest 1969.

40 SZABÓ 1966. 66.

41 Uo. 153.

42 SZABÓ István: *Ungarns Landwirtschaft von der Mitte des XIX. Jahrhunderts bis zu den 1530-er Jahren. Agrártörténeti Szemle 1966. Supplementum. 1–44.* Uő: *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*. Budapest 1975.

43 SZABÓ 1975. 60.

Balogh Istvánt, aki életének egy szakaszában a Nemzeti Parasztpárt politikusa, főispán is volt, szintén nem kényeztette el a rendszer. A Déri Múzeum igazgatói posztjáról 1957-ben eltávolították, a következő évben kapott állást Nyíregyházán a Jósza András Múzeumban, onnan került 1964-ben a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár igazgatói állásába. Innen ment nyugdíjba 1975-ben, de lankadatlan szorgalommal dolgozott 2007-ben bekövetkezett haláláig. Mellőzésére némi gyógyírt jelentett, hogy a Déri Múzeum munkatársai tiszteletbeli igazgatójuknak nyilvánították, a Debreceni Egyetem díszdoktorává, Debrecen városa díszpolgárává választotta, a levéltáros szakma Pauler Gyula-díjjal, a Magyar Tudományos Akadémia pedig Eötvös-koszorúval tüntette ki.⁴⁴

Tudományos életművében a néprajz és az agrártörténet elválaszthatatlanul összefonódott. Azok közé a néprajzkutatók közé tartozott, akik a történeti forrásokat néprajzi szempontból is kiaknázták, és elemzésükben társadalomtörténeti és szociológiai szempontokat is érvényesítettek. Debrecen múltja számára e több szempontú vizsgálat legfontosabb bázisa volt. Több archeológiai, képzőművészeti, sőt irodalomtörténeti tanulmányt is írt, mégis munkásságának fő vonalában Debrecen agrártörténete és néprajza állt, amely kibővült más alföldi városok és alföldi jelenségek iránti érdeklődéssel. Éppen ezért igen gazdag tudományos tevékenységének csak ezzel a fő vonulatával kívánunk foglalkozni, kiemelve a meghatározó monográfiákat és tanulmányokat.

Már első tanulmányai a Debrecen társadalmában különleges helyzetű szegénységgel, a vákáncsosokkal és a sajátos helyzetű keleti erdős puszták betelepülésével foglalkozott, amelyeket mint kaszálókat már a 19. század előtt is teletetésre használták a debreceni polgárok.⁴⁵ Debrecen határhasználatára szempontjából volt fontos a belső legelő, amelyet 1876-ban birtokosonként osztottak fel és alakítottak rövidesen szántóvá.⁴⁶

Debrecennel kapcsolatos történeti, néprajzi és szociológiai ismereteit 1947-ben foglalta össze először, majd kibővítve, új szempontok szerint 1973-ban másodszor.⁴⁷ Mindkét kötetben fontos fejezet a civis életforma kialakulása, amelyet az elsőben a 16–17. századra, a másodikban 1693, a szabad királyi városi jogállás megszerzése utáni időre datál.⁴⁸ A civisek kezdetben főleg iparosok és kereskedők, a 18–19. században azonban a földművelő életmóddal összekapcsolódó polgárok jelzője lesz.⁴⁹

44 FÜR Lajos: Politika, tudomány, debreceniség. *Alföld* 1988. 37–58., RÁCZ István: A 80 éves Balogh István tudományos és politikai pályája. *A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve* 1992. 5–16., Balogh István köszöntése. Szerk. MÓDY György. Debrecen 1993., *Thesaurus solemnis. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt*. Szerk. KUJBUSNÉ Mecsei Éva. Debrecen – Nyíregyháza 2002.

45 BALOGH István: Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. A vákáncsosok. *Déri Múzeum Évkönyve* 1935. (1936) 147–157., Uő: A debreceni erdőpuszták betelepülése. *Debreceni Szemle* 1936. 134–138. A teletetés rendjére Uő: A jószág teletetése Debrecen környékén. *Déri Múzeum Évkönyve* 1937. 175–212.

46 BALOGH István: A debreceni belső legelő és felosztása 1876-ban. *Debreceni Képes Kalendáriom* 1937. 100–104.

47 BALOGH István: *Civisek társadalma*. Debrecen, 1947., Uő: *Civisek világa (Debrecen néprajza)* Budapest 1973.

48 BALOGH 1947. 17–33., BALOGH 1973. 63–76.

49 Uo. 81.

Az iparos és kereskedő város, amint a korábbiakban már utaltunk rá, a 18. században alakult át agrárvárossá, s a különböző külső nyomásoknak megfelelően ekkor alakította ki azt a magába forduló magatartásformát, amit Kazinczy „debreceniségnek” nevezett.⁵⁰ A debreceni társadalom Balogh István által feltárt sajátos mentalitása jelentkezett 1848–1849-ben is, amikor a város mintegy fél évre az ország fővárosa lett. Abban a Szabó István által szerkesztett kötetben, amelyre már többször utaltunk, Balogh István *A város és népe* címmel nagyon fontos fejezetet írt. Legfőbb megállapítása, hogy a forradalmi változások a civis társadalomban „alapvetően nem hatottak,”⁵¹ de abból a megrekedt állapotból, amelybe a megelőző évszázadokban jutottak, mégis kilendítették őket. Azokból a támadásokból, amelyek Szabó Istvánt, mint „pozitívista” polgári történészt érték, aki a történelmet feje tetejére állította,⁵² Balogh István is részesült. Debrecennel kapcsolatos megállapításainak lényeges eleme volt, hogy a városban egészen a 19. század második feléig az állattartás fontosabb volt a növénytermesztésnél. Bizonyára ez okozta, hogy több tanulmányban is elemezte nemcsak a debreceni, de a debrecenitől nem különböző alföldi állattartás sajátosságait.⁵³ Ebben a pusztai állattartó szállások, a települések által előírt szakaszos legeltetési rend, a pásztorélet sajátosságai ugyanúgy szerepeltek, mint pl. a román „purzsások” téli legeltetése az alföldi mezővárosok pusztai legelőin.

Vizsgálódásainak köréből nem maradtak ki a gabonatermelés és a földművelő tanyák fejlődésének sajátosságai, de a debreceni mentalitás különleges vonásai sem. Az 1960-as évek elején írt tanulmányt az alföldi tanyás gazdálkodásról, s Balásházy János Debrecennel és Petrovits István Szegeddel kapcsolatos véleménye alapján úgy látta, hogy az egy tagban lévő tanyai földeken jobb lehetőségek adódnak a racionális gazdálkodásra, mint a tagosítatlan nyomásos földeken.⁵⁴ Fontos különbséget fogalmazott meg a tanyák és az urasági majorok között.⁵⁵ Ő írta a tanyarendszerről szóló fejezetet a Szabó István szerkesztette kötetben 1965-ben, de tanulmányt közölt egy

50 Uo. 78., 109., 117.

51 BALOGH István: *A város és népe*. In *A szabadságharc fővárosa Debrecen 1849 január–május*. Szerk. SZABÓ István. Debrecen 1948. 57.

52 Idézi ERŐS 2000. 121–135.

53 BALOGH István: Pusztai legeltetési rend Debrecenben a XVIII–XIX. században. *Ethnographia* 1958. 537–566., István BALOGH: Formen der extensiven Viehhaltung auf den Pusten von Debrecen. In *Viehucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ethnographische Studien*. red. László Földes. Budapest 1961. 465–503., Uő: Adatok a román pásztorok XVIII. századi alföldi legeltetéséhez. In *Műveltség és hagyomány* 3. Szerk. GUNDA Béla 1961. 213–217., Uő: Die Typen der Viehhaltung in den zentralen Gebieten des Karpatenbeckens im XIX. Jahrhundert. In *Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria 16–20 okt. 1963*. red. Gyula Ortutay – Tibor Bodrogi. Budapest 1965., Uő: Lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században. *Ethnographia* 1965. 2. 161–186., Uő: Viehhaltungstypen des Karpatenbeckens im XIX. Jahrhundert. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* Szerk. WELLMANN Imre. 1973. 233–239., Uő: Szállás és karám Debrecenben a XVII. század végén és a XVIII. század elején. *Ethnographia* 1982. 3. 437–438., Uő: Pusztai pásztorélet és szállások a XVIII. század végén (Egy debreceni emlékirat 1794-ből). In *Történeti-néprajzi források a XVIII–XX. századból*. Szerk. FILEP Antal – ÉGETŐ Melinda. Budapest 1989. 11–34. (Dokumentatio ethnographica 13.)

54 BALOGH István: Az alföldi tanyás gazdálkodás. *Agrártörténeti Szemle* 1962. 3–4. 617–631.

55 BALOGH István: *Tanyák és majorok Békés megyében a XVIII–XIX. században*. Gyula 1961.

tőkés tanyás gazdaságról *A magyar tanyarendszer múltja* című kiadványban is. Kísérletet tett a magyar tanyarendszer fejlődéstörténetének felvázolására is, amelyet széles körű vita kísért a néprajzi folyóiratban.⁵⁶ A Tápai család jászszentlászlói farmtanyájának történetében Balogh István megtalálta azt az ideális gazdálkodási rendszert, amit a kortárs szakírók szerettek volna más tanyák esetében is megvalósítani.⁵⁷ A néprajzi szakirodalom a tanyák születését összekapcsolta a korábbi kertes (szálláskertes, ólaskertes) településekkel, olyanformán, hogy a szálláskertek beépítésével a kert „kiment tanyának” a szántóföldre. Balogh István érdeklődését sem kerülték el ezek a kertek, akár a Tisza mentéről, akár Debrecenről volt szó.⁵⁸

Kutatásai kiterjedtek a paraszti termelési technikára is. A szántás, magvetés, betakarítás, szemnyerés és tárolás történetileg is különbségeket mutatott az ország egyes részein. A kaszás aratás csak fokozatosan váltotta fel a sarlóst, a kévébe kötés és boglyába gyűjtés is nagy különbségeket mutatott, a szemnyerésben az Alföldön a nyomtatás, a peremvidéken a cséplés volt az általános, s a tárolásban sem csak vermelték a gabonát, mint az Alföldön. Balogh István gazdag – többnyire levéltári – források alapján tudott ezekre a kérdésekre válaszolni.⁵⁹

Külön csoportot alkotnak a paraszti kultúrával és a debreceni mentalitással foglalkozó írásai. A sajátos debreceni alkatra már 1947-ben megjelent könyvében is utalt. Egy nagysikerű irodalmi előadás nyomán hosszabb tanulmányt írt a „debreceniségről,” arról a magatartásformáról, amellyel Kazinczy Ferenc jellemezte a város lakóit. Ennek lényege a világtól való elzárkózás, a befelé fordulás, a külső hatások lehetséges kirekesztése, a haladás tagadása. Jó kutatóhoz méltóan megtalált egy olyan 18. század végi emlékiratot is, amely hasonlóan jellemezte a város polgárait.⁶⁰ A paraszti kultúrát a 19. század második felében a Szabó István szerkesztette kötetben írta meg, később

56 BALOGH István: Az alföldi tanyásgazdálkodás. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. I.* Szerk. SZABÓ István. Budapest 1965. 429–479., Uő: Egy tőkés tanyás gazdaság a XIX. század második felében. In *A magyar tanyarendszer múltja.* Szerk. PÖLÖSKEI Ferenc – SZABAD György. Budapest 1980. 272–312., Uő: Tugurium, szállás, tanya. Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez. *Ethnographia* 1976. 1–2. 1–22. A folyóirat közölte Barabás Jenő, Fügedi Erik, Makkai László, Maksay Ferenc, Markus Michal, Orosz István és Wellmann Imre hozzászólását is. A hozzászólók általában egyetértettek azzal a történeti úttal, amit Balogh István a tanyák kialakulásáról felvázolt.

57 BALOGH 1980. 315–306.

58 BALOGH István: Ólaskertek a Tisza mentén. *Néprajzi Közlemények* 5. 82–86., Uő: Adatok az alföldi mezővárosok határhazánálához a XIV–XV. században (Debrecen határának kialakulása). *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 3. 1976. 5–23., Uő: Kertek Debrecen környékén a XVI–XVII. században. (Adatok a kertek és kertes települések történetéhez). *Ethnographia* 1984. 4. 505–519.

59 BALOGH István: A gabona betakarítása, a XVI–XVII. században. *Ethnographia* 1957. 2., Uő: Das Einbringen des Getreides ins Karpatenbecken im XVI–XIX. Jahrhundert. *Acta Ethnographica* 1964. 13., Uő: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914 I.* Szerk. SZABÓ István. Budapest 1965. 349–428., Uő: Geräte und Verfahren der Ernte in den Zentralen Gebieten des Karpatenbeckens in 19. Jahrhundert. In *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa.* red. Iván BALASSA. Budapest 1972. 529–560.

60 BALOGH István: Debreceniség. (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere). *Studia Litteraria.* Debrecen 1969. 11–53. (A KLTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei.), Uő: Debrecen politikai állapota 1790–1791-ben. (Egy névtelen emlékirat 1791-ből). *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve.* Debrecen 1974. 93–119.

könyvben foglalta össze a két világháború közötti korszak paraszti művelődését is.⁶¹ Nagy szívességet tett a következő korszakok kutatóinak, amikor sok éven át kiadta Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyveit magyarra fordítva.

Balogh István szívesen vállalkozott településtörténeti kötetekben való közreműködésre. A Debrecen története sorozat második kötetének tekintélyes részét (városi autonómia, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom, a forradalom sodrában, a szabadságharc küzdelmes hónapjaiban) ő írta.⁶² Részt vállalt az egykori hajdúváros, Polgár történetének megírásából is.⁶³ Egyébként is a hajdúk története már az 1950-es évektől kezdve fontos kutatási területei közé tartozott. Első hajdúkkal kapcsolatos tanulmánya a hajdúböszörményi határhasználat sajátosságait vizsgálta, megállapítva, hogy a városban a parlagoló földművelés egy formája létezett a 18. században.⁶⁴ Közzétette a legfontosabb hajdúvárosok magisztrátusi jegyzőkönyveit, megállapítva, hogy a 17. században e városok még inkább katonai táborok, mint földművelő és állattenyésztő közösségek.⁶⁵ Módja nyílt a hajdúkkal kapcsolatos tudományos ismereteit kötetben összefoglalni,⁶⁶ amelyben külön rész foglalkozik a hajdúk történetével és külön rész a hajdúk néprajzával. Nemcsak a kertes települési rend és a sajátos határhasználat szerepelnek a kötetben, de a történeti hagyományok, az étkezési szokások és a paraszti hiedelemvilág is.

A harmadik terület, amely jól elkülöníthető Balogh István kutatásaiban, Szabolcs és Szatmár megyével kapcsolatos, aligha véletlenül attól, hogy csaknem két évtizeden át volt a megye alkalmazottja. Munkatársai és tisztelői külön kötetet állítottak össze azokból a tanulmányaiból, amelyek a megye és Nyíregyháza város múltjáról szóltak.⁶⁷ A kötetben 18 tanulmány szerepel, köztük természetesen nem agrártörténeti jellegűek is. Az agrártörténeti írások közül a Tisza menti ólaskertekre már hivatkoztunk. Érdemes figyelembe venni a nyíregyházi határhasználatról szólót, amely eredetileg 1970-ben jelent meg. Nyíregyháza határa a bokortanyák világa, amelyek azért jöhettek létre, mert a Szarvasról áttelepült szlovákok és a felvidékről települtek arról vitáztak, hogy a felvidéki nyomásos gazdálkodást vagy a Szarvason elterjedt szállásos gazdálkodást honosítsák-e meg a városban? A megoldás a szállásos rendszernek olyan válfaja volt, amelyben a szállásnak hagyott határban bokortanyák jöt-

61 BALOGH István: A paraszti művelődés 1850–1914 között. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. II.* Szerk. SZABÓ István. Budapest 1965. 487–564., Uő: *A parasztság művelődése a két világháború között.* Budapest 1973. Szabó István tanítványai tervezték, hogy elkészítik a két háború közötti parasztság történetét is. Ez azonban nem valósult meg. Balogh István önállóan megjelent tanulmánya ennek részét képezte volna.

62 BALOGH István: A városi autonómia. Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. A forradalom sodrásában, a szabadságharc küzdelmes hónapjaiban. In *Debrecen története 1693–1849.* 2. Szerk. RÁCZ István. Debrecen 1981. 91–215.

63 BALOGH István: Polgár a hajdúvárosok sorában 1606–1717. In *Polgár története.* Szerk. BENCSIK János. Polgár 1974. 87–133.

64 BALOGH István: Határhasználat Hajdúböszörményben a XVIII. században. *Ethnographia* 1954. 3–4. 441–457. *Ethnographia* 1955. 1–4. 99–124.

65 BALOGH István: *Katonai tábortól a mezővárosig. (Böszörmény, Hadház, Nánás és Szoboszló magisztrátusi jegyzőkönyvei).* Debrecen 1999.

66 BALOGH István: *Hajdúság.* Budapest 1969.

67 Balogh István válogatott írásai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Nyíregyháza múltjáról. Szerk. HENZSEL Ágota. Nyíregyháza 2007. 317–322.

tek létre, amelyek körül viszont nyomásrendszer érvényesült.⁶⁸ Balogh István hosszú élete alatt fáradhatatlanul munkálkodva fontos eredményekkel gazdagította a magyarországi néprajzot és agrártörténet-írást.

III. SZABÓ ISTVÁN TANÍTVÁNYAI

Szabó Istvánnak másfél évtizedet meghaladó egyetemi tanári működése alatt több száz tanítványa volt, ezeknek azonban – természetes módon – csak kis részéből vált kutató. Ő maga az első két tanítványa mellett (Borossy András, Módy György) azokat vette számításba, akik a 60-as években általa szerkesztett kötetekben szerepeltek (Varga Gyula, Hársfalvi Péter, Simonffy Emil, Oláh József, Rácz István, Für Lajos, Orosz István, Gyimesi Sándor). Ebbe a sorba a 60-as években bekerült Kováts Zoltán is. A tanítványok életútjai igen eltérőek voltak. (A múlt idő azért jogos, mert a tanulmány írásakor közülük már csak e sorok írója él.) Borossy András a hosszú börtönbüntetés után évekig kétékezi munkás volt, majd a Pest Megyei Levéltárban helyezkedhetett el. Módy György szabadulása után erdész volt, majd muzeológus a debreceni Déri Múzeumban.⁶⁹ Varga Gyula előbb a Néprajzi Intézet tanársegédje volt, majd debreceni középiskolai tanárkodás után szintén a Déri Múzeum munkatársa lett.⁷⁰ Hársfalvi Péter előbb Mód Aladár aspiránsa volt, majd 1956 után Nyíregyházán levéltáros, végül főiskolai tanár. Simonffy Emil Zalaegerszegen volt levéltáros, majd levéltárigazgató. Oláh József 1953-tól egy debreceni szakközépiskola tanára, majd igazgatóhelyettese volt (így szerzett kandidátusi, majd akadémiai doktori címet), Rácz István és Orosz István a debreceni egyetemen járták végig az oktatói státusz grádcisait, s lettek egyetemi tanárok. Für Lajos hosszú kitérők után a pesti egyetemen lett professzor, de az egyetemi oktatást Debrecenben Szabó István mellett kezdte. 1956 után kellett eltávoznia, hogy rakodómunkásként folytassa, majd általános iskolai tanár lett s végül a Mezőgazdasági Múzeum munkatársa, az egeri főiskola, majd az ELTE tanára. Gyimesi Sándor előbb levéltári gyakornok volt Debrecenben, majd levéltáros Sátoraljaújhelyen, levéltárigazgató Miskolcon, aspiráns Budapesten, a Közgazdasági Egyetem oktatója s végül egyetemi tanár Szegeden. Hosszabb kitérők után szintén Szegeden, a főiskolán volt oktató Kováts Zoltán is.⁷¹ A különböző életutakkal és életkorokkal különböző tu-

68 Uo. 285–286.

69 Életútjáról OROSZ István: A 80 éves Módy György köszöntése. In *Historia et ars. Módy György válogatott tanulmányai*. Szerk. VAJDA Mária. Debrecen 2006. 9–17.

70 *Granarium. Varga Gyula válogatott tanulmányai*. Szerk. SZATHMÁRI Ibolya. Debrecen 2004. 7. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 57.)

71 Az egyes szerzők tudományos eredményeit e sorok írója egyszer már röviden összegezte OROSZ István. A debreceni agrártörténeti iskola. *Debreceni Szemle* 1985. 53–65. Módy Györgyre lásd a 69. jegyzetet. Rácz Istvánra KOVÁCS Ágnes: Előszó. In *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS Ágnes. Debrecen 1999. 7–9. Orosz Istvánra ANGI János – IFJ. BARTA János: Köszöntő. In *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Szerk. ANGI János – IFJ. BARTA János. Debrecen 2005. 7–9. Für Lajosra R. VÁRKONYI Ágnes: Megkésett köszöntő. In *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Szerk. HORN Ildikó. Budapest 1993. 9–16. Oláh Józsefre OLÁH József: szakmai önéletrajz. In *Exempli causa – példának okáért. Emlékkönyv Oláh József születésének 80. évfordulójára*. Szerk. GEBEI Sándor. Debrecen 2010. Varga Gyulára DANKÓ Imre: Köszöntjük a

dományos eredmények párosultak, de a tanítványok együttes teljesítménye, ha valaki számba venné, bizonyára megközelítené az ezer bibliográfiai adatot. Éppen ezért a „Szabó-iskola” teljesítményét e rövid tanulmány aligha tehetné mérlegre. Tudatában vagyunk annak, hogy a tanítványok legfőbb célkitűzése csak az lehet, hogy többletet adjanak a mesterhez képest, eljárásunkban mégis csak azt tehetjük meg, hogy felmérjük, a Szabó István által vázolt problematika, hogyan jelentkezett tanítványai írásaiban, s nem foglalkozunk az egyes szerzők szerteágazó, az agrártörténetet meghaladó tudományos tevékenységével.

Elöljáróban jelezni kell, hogy az „iskola” tagjai közül Borossy András munkássága kapcsolódik a legkevésbé a Szabó Istvánnál is jelentkező agrártörténeti témakárhoz. Pontosabban Borossy az 1948-as kötetben írt tanulmányától eltekintve⁷² kutatásai fő területének a paraszti katonáskodás vizsgálatát tartotta, amely joggal tekinthető az agrártörténet részének, ugyanakkor Szabó István tematikájában szinte egyáltalán nem jelentkezett.⁷³ Megállapítása szerint parasztkatonák az 1397. évi temesvári országgyűlés óta voltak Magyarországon. A portális insurrekciót a török elleni védekezés miatt hozták létre, de szerepe megmaradt a 17–18. században is, és Erdélyben különösen fontos volt.⁷⁴

Szabó István maga nem írt uradalomtörténetet, de amint említettük, mind Domonvöszky Sándort, mind tanítványait sokra becsülte, s az uradalmak történetét a parasztság- és a mezőgazdaságtörténet kutatása szempontjából fontosnak tartotta. Tanítványai közül Oláh József és Für Lajos részesei voltak az 1945 után megújuló és ismét kibontakozó uradalomtörténet-írásnak.⁷⁵ Oláh József szerepe abban jelentős, hogy a tőkés korszakban egy alföldi uradalmat vont be a vizsgálódások körébe. Az Alföldön földesúri allodiumok is csak a török uralom után keletkezettek, nagybirtoküzemek pedig jórészt csak a jobbágyfelszabadítás után jöttek létre. Egy alföldi uradalom gazdálkodásának feltárása mindenképp újdonság volt. Für Lajos folytatója

80 éves Varga Gyulát. In *Granarium. Varga Gyula válogatott tanulmányai*. Debrecen 2004. Gyimesi Sándorra OROSZ István: Gyimesi Sándor köszöntése. In *Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára*. Szerk. KULCSÁR Árpád – SZULOVSKY János. Budapest 1994. Simonffy Emilre OROSZ István: Simonffy Emil az agrártörténeti kutató. In *Zalai Történeti Tanulmányok*. Szerk. PAKSY Zoltán. Zalaegerszeg 2009. 31–35. (Zalai Gyűjtemény 67.)

72 BOROSSY András: Az országgyűlés. In *A szabadságharc fővárosa Debrecen 1849 január–május*. Szerk. SZABÓ István. Debrecen 1948. 329–384.

73 BOROSSY András: *A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben*. Budapest 1971.

74 BOROSSY 1971. 128–129.

75 OLÁH József: Robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében In *Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1960. 271–338., Uő: A sárospataki és regéci uradalmak a XIX. század első felében. *Agrártörténeti Szemle* 1965. 4. 506–516., Uő: A sárospataki és regéci uradalmak adózó lakosságának gazdálkodása 1828-ban. *Agrártörténeti Szemle* 1999. 1–4. 147–177., Uő: *Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX–XX. század fordulóján*. Budapest 1975., Uő: A geszti uradalom XVIII. századi számadásai. *Agrártörténeti Szemle* 1978. 1–2. 153–163. FÜR Lajos: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján*. Budapest 1970., Uő: *Kataszteri felvételek a csákvári uradalom területén. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1965–66., Uő: *A csákvári uradalom a bérleti gazdálkodás útján. Agrártörténeti Szemle* 1966. 1–2. 122–146., Uő: *A csákvári uradalom állattenyésztése 1920–1944. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 198–1985. Budapest 1985. 317–340.

volt annak az áttörésnek, ami Szabad György uradalomtörténetével kezdődött. A Dománovszky-tanítványok többnyire csak a jobbágyfelszabadítás előtti korszakot vizsgálták, Szabad az utána következő átmenetet is fontosnak tartotta. A tőkés viszonyok közötti termelés sokoldalú elemzése volt Für Lajos nagy érdeme.

A tanítványok közül többen is foglalkoztak Debrecen múltjával. A hétkötetes Debrecen történetének Ránki György halála után Orosz István lett a főszerkesztője, Rácz István pedig a 2. kötet szerkesztője. Módy György az első, Rácz István a második, Orosz István a harmadik kötet egy-egy fejezetének szerzője is volt.⁷⁶ Módy György szerint a 14. században mezővárossá váló Debrecen valójában három szűk határu faluból: Debrecenből, Szentlászlófalvából és Szentmihályfalvából alakult ki a Debreceni család tudatos városfejlesztő politikájának eredményeként.⁷⁷ A városgazdálkodás Debrecen múltjának az a része volt, amelyet már Balásházy óta is sokan vizsgáltak, a tisztánlátást azonban Rácz István teremtette meg, amikor rámutatott az autonómia és a városgazdálkodás összefüggéseire, s arra is, hogy ennek primitív és feudális jellege szükségszerűen eredményezte az adósságok felhalmozódását.⁷⁸ Orosz István Debrecen kapitalizmus kori fejlődésének kevésbé vizsgált területeit elemezte, a föld szabad forgalmának kialakulását, a korábbi zálogos puszták megvásárlását, a magánbirtokok fokozatos növekedését a városi közös birtokokkal szemben, a külterjes gabonatermelés és állattartás formáinak megrögződését, a föld elapórózódásának elmaradását a földművelő civis társadalomban, egy városi nagybirtokos réteg megszületését a földforgalommal kapcsolatos kötöttségek felszámolása után.⁷⁹ Kimutatta a földbirtoklás és civis mentalitás összefüggéseit, a nagy földbirtokosok rétegének kialakulását, a Hortobágy szerepét a városi állattartásban, de azt az utat is, ahogyan a város a mezővárosi helyzetből a szabad királyi városi állapotba eljutott.⁸⁰ E hosszabb könyvfejezet mellett részproblémákat (a belső legelő használatát, a hagyományos elemek tovább élését) is tisztázott a város történetéből.⁸¹

76 MÓDY György: A falutól a mezővárosig. In *Debrecen története 1693-ig 1.* Szerk. SZENDREY István. Debrecen 1984. 99–130. RÁ CZ István: A városgazdálkodás In *Debrecen történet 2.* Debrecen 1981. 244–272. OROSZ István: Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom Debrecenben 1850–1918 között. In *Debrecen története 3.* Szerk. GUNST Péter. Debrecen 1997. 77–189. Kováts Zoltán írta mindkét kötetben a demográfiai fejezeteket. KOVÁTS Zoltán: Népesedési viszonyok In *Debrecen története 2.* 15–90. KOVÁTS Zoltán: Népesedési viszonyok In *Debrecen története 3.* Debrecen 1997. 41–65.

77 MÓDY 1984. 128–129.

78 RÁ CZ 1981. 269–270.

79 OROSZ 1997. 231–232.

80 OROSZ István: Cívisgazdálkodás-cívismentalitás. *Alföld* 1987. 62–66., Uő: A földtulajdon szerepe Debrecen vagyonos polgárai között a 19. század középső harmadában. In *A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról.* Szerk. SZABAD György. Budapest 1990. 25–56., Uő: Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig. In *Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok.* Szerk. BÁRÁNY Attila – PAPP Klára – SZÁLKAI Tamás. Debrecen 2011. 115–130. (Speculum Historiae Debreceniense 7.) Uő: A Hortobágy szerepe Debrecen állattartásában. In *Az Alföld gazdálkodása.* Szerk. NOVÁK László. Nagykőrös 2004. 341–350. (Az Arany János Múzeum Közleményei X.)

81 OROSZ István: A belső legelő használata Debrecenben a 18–19. században. *A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIX.* Szerk. GAZDAG István. Debrecen 1992. 75–85., Uő: A hagyományos elemek továbbélése Debrecen gazdaságában és társadalmában a 19. század második felében. In *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostarténeti tanulmányok.* Szerk. NÉMETH Zsófia – SASFI Csaba. Debrecen 1997. 80–88.

Kováts Zoltán demográfiai fejezetei kiforrott vizsgálati módszerrel a keresztelési, házassági és halálozási anyakönyvek alapján nemcsak pontosabban állapította meg a népesség számát, de olyan demográfiai tényezőket is fel tudott tárni, mint a születések száma felekezetenként, a fogamzások időnyhullámzása, a kormegoszlás, a mortalitás mértéke és a fő halálokok, a természetes szaporodás nagysága. Módy György más tanulmányokban is visszatért Debrecen múltjához, amikor a földtulajdonviszonyokat vagy az erdős puszták szerepét tisztázta.⁸²

Rácz István az említett könyvfejezete mellett tanulmányt írt a debreceni hitelügyletekről, a tanyákról, a civis fogalmáról, a város kegyuraságáról, a városi munkaerőről, a polgári lakóházakról, a város 1785. évi összeírásáról, a debreceni végrendeletekről.⁸³ Hatalmas monográfiát publikált a debreceni civis vagyonról.⁸⁴ Ebben, összefoglalva saját és mások kutatási eredményeit, sorra veszi e vagyon elemeit: a belső telket, az ahhoz kapcsolódó „ház utáni földeket, a censzos földeket és kaszálókat, a belső legelőből osztott kisnyilasokat, az erdei kaszálókat, a legeltetési jogot és fakompetenciát, a szőlőket a városban és az Érmelléken, a városi lakóházat és tartozékait, a malmokat, tanyákat és pajtákát, a különböző eszközöket, pénzbeli javakat, az öröklési szokásokat és a vagyonforgalmat. Hasonló összefoglalás más városokról nem készült. Balogh István és a Szabó-tanítványok révén Debrecen múltja Pest, Sopron, Nagykőrös, Szeged mellett a legismertebbek között szerepel.

A Debrecennel kapcsolatos kutatások a Szabó-tanítványok esetében is, ugyanúgy, mint Balogh István esetében, összekapcsolódtak a hajdúság és a hajdúvárosok kutatásával. Rácz István monográfiát szentelt a hajdúság 17. századi politikai történetének, amelyben nemcsak a hajdúk fogalmát tisztázta, és foglalkozott Bocskai, Báthory Gábor, II. Rákóczi Ferenc hajdúpolitikájával, de elemezte a Bocskai halála utáni második hajdúfelkelést, a hajdúk letelepítését és a hajdúvárosok belső életét is.⁸⁵ A hajdúvá válásban az örökös jobbágysággal szembenálló szabad paraszti fejlődés egyik formáját látta.⁸⁶ A lete-

82 MÓDY György: Földtulajdon Debrecenben a XVI–XIX. században. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1958–59. Debrecen 1960. 32–43., Uő: *A debreceni erdőpuszták története 1945-ig*. Debrecen 1981.

83 RÁ CZ István: Debrecen város hitelügyletei 1693–1848. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 1979. 171–189., Uő: Debrecen város tanácsának 1785. évi összeírása. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1980. Debrecen 1982. 151–161., Uő: A debreceni tanya a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. *Ethnographia* 1982. 1. 1–32., Uő: A civis fogalma. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1985. Szerk. GAZDA László. Debrecen, 1986. 77–111., Uő: A debreceni polgárok szőlőföldjei a XVI–XIX. században. In *Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon Mária Terézia úrbérendezése és 1945 között*. Szerk. KÁVÁSSY Sándor. Nyíregyháza 1987. 65–94., Uő: A mezőgazdasági munkaerő Debrecenben a rendi korszak végén. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 15. Szerk. GAZDAG István. 1988. 111–124., Uő: A debreceni polgárok lakóházai a kései feudalizmus idején. In *Építész az Alföldön. II.* Szerk. NOVÁK László – SELMECZI László. Nagykőrös, 1989. 61–71., Uő: *Protestáns patronatus. Debrecen kegyurasága*. Debrecen 1997.

84 RÁ CZ István: *A debreceni civisvagyon*. Budapest 1989. (Agrártörténeti Tanulmányok 14.)

85 RÁ CZ István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen 1969.

86 Uo. 31. Vő. RÁ CZ István: Coushes militaires issues de la paysannerie libre en Europe orientale XV-e siècle au XVI-e. red. Béla SULÁN. *Slavica IV.* Debrecen 1964., RÁ CZ István: Haiducken freiheit im System der zweiten Leibeigenschaft. In *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17 Jahrhundert*. red. Gustav HECKENAST. 131–136.

lepített hajdúk kollektív nemességet élveztek, mégis voltak a hajdúvárosokban olyanok is, akik egyéni nemességgel is éltek.⁸⁷ A hajdúság története Rácz István mellett más Szabó-tanítványok kutatásaiban is szerepelt. Módy György már 1956-ban bibliográfiát készített a hajdúság kutatásáról,⁸⁸ Orosz István is felmérte a hajdúvárosok agrártörténetének levéltári forrásait, gazdálkodásuk hagyományos elemeit, társadalmukban a hajdúk és beköltözöttek közötti ellentéteket, szőlőtermelésüket és később kialakuló tanyás gazdálkodásukat, de a hajdúk letelepítése előtti lakosság továbbélésének, valamint e városok autonómiájának kérdését is.⁸⁹

A letelepített hajdúk hét, majd Polgár kiválása után hat mezővárosban éltek, így történetük során a kutató óhatatlanul találkozott a mezővárosok múltjával, amely, amint láttuk, Szabó István életművében is szerepet játszott. A hajdúvárosok monográfiái megszületésében tanítványai fontos szerepet játszottak. Böszörmény történetének megírásában Módy György, Rácz István és Orosz István vállalt feladatot.⁹⁰ Hajdúnánás története Rácz István szerkesztésében jelent meg, rajta kívül Kováts Zoltán, Módy György, Oláh József és Orosz István írt egy-egy fejezetet. Módy György a Nánás területén volt falvak sorsát írta meg. Kováts Zoltán a népesség történetét a hajdúk letelepítése előtt és után, részletesen tárgyalva a 18–19. század demográfiai jellemzőit, Oláh József az ipar és kereskedelem történetét, Rácz István a jobbágyi alávetettségéből a hajdúszabadságba vezető utat, valamint a városigazgatás rendszerét, Orosz István pedig a mezőgazdasági termelés és agrártársadalom történetét a feudalizmus viszonyai között és a tőkés korszakban, valamint a földreform végrehajtását.⁹¹ E kötetek eddig ismeretlen, a szerzők által feltárt levéltári forrásokra épültek, s

87 RÁ CZ István: A hajdúvárosi nemesek a rendi korszak végén. *A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve IX.* Debrecen 1982. 17–27.

88 BÉRES András – MÓDY György: *A Hajdúság történetének és néprajzáinak irodalma. Források, tanulmányok, cikkek.* Debrecen 1956. (Alföld-Füzetek 3.)

89 OROSZ István: A hajdúvárosok gazdálkodásának és társadalmi szerkezetének 18–19. századi történetéhez. In *Paraszi társadalom és műveltség a 18–20. században II. Mezővárosok.* Szerk. HOFER Tamás – KISBÁN Eszter – KAPOSVÁRI Gyula. Budapest 1974. 25–44., Uő: A hajdúvárosok agrártörténetének levéltári forrásai a 18–19. században *A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve II.* Debrecen 1975. 149–164., Uő: Szőlőtermelés a Hajdúkerület városaiban a XVIII–XIX. században. Uo. III. 1976. 57–74., Uő: A tanyák kialakulása a Hajdúságban. Uo. IX. 1982. 27–42., Uő: Kontinuitás és betelepedés a hajdúvárosokban. In „*Frigy és békesség legyen ...*” *A bécsi és szitvatoroki béke.* Szerk. PAPP Klára – JENEY TÓTH Annamária. Debrecen, 2006. 155–166. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VIII.), Uő: A hajdúk autonómiája a 17. században. In *Autonóm közösségek a magyar történelemben.* Szerk. BÁNKINÉ Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza 2003. 91–101. (Bibliotheca Cumanica. 4.)

90 MÓDY György: Hajdúböszörmény és földjének története a XIII. századtól a hajdúk letelepítéséig. In *Hajdúböszörmény története.* Szerk. SZENDREY István Debrecen 1973. 29–61. RÁ CZ István: A hajdúszabadság birtokában. Uo. 62–120. OROSZ István: A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és agrártársadalom fejlődése 1784–1889. Uo. 343–290.

91 MÓDY György: A falutelepülés külső kerete a honfoglalás utáni első századokig. In *Hajdúnánás története.* Szerk. RÁ CZ István. Hajdúnánás 1973. 21–31. KOVÁ TS Zoltán: A népesség. Uo. 32–89. OROSZ István: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom (a hajdúk letelepedésétől a ház utáni földek végleges kiosztásáig (1606–1784). Uo. 89–136. A polgárosodás útján. Uo. 137–191. A stagnálás évtizedei (1914–1845). Uo. 192–208. A földosztás. Uo. 391–396. OLÁ H József: Ipar, kereskedelem. Uo. 209–248. RÁ CZ István: Jobbágyi alávetettség – hajdúvárosi szabadság. Uo. 249–290.

annak is bizonyítékai voltak, hogy a települések történetét nem szabad hozzá nem értőkre bízni. Ez utóbbi kötet is számos tudományos meglepetéssel szolgált. Hajdúnánás honfoglalás és Árpád-kori határa is bizonyította, hogy a későbbi nagyhatáru alföldi mezőváros területén számtalan kis falu nyomait lehet feltárni, azaz a középkorban az Alföld is olyan sűrű településhálózattal rendelkezett, mint a peremvidékek. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy Bocskai nem lakatlan földre telepítette le hajdúit, mert jelentős volt a telepítés után is tovább élő családok száma (Kováts Zoltán szerint a lakosságnak legalább negyede). A betelepülők pedig legalább 26 megyéből származtak, bizonyítva, hogy a hajdúk szabadsága milyen nagy vonzást jelentett a jobbágyokra.⁹² Különlegesen alakultak a birtokviszonyok is, amelyek a határ egy részén az első foglalással szerzett örökbirtok és a többi határrészen érvényesülő korlátozott szabad foglalástól a teherviselés szerinti újraosztáson keresztül a belső háztelek szerinti végleges kiosztásig vezetett.⁹³ Meglepetést okozott a határhasználat parlagoló rendszerén belül a szántó és parlag négy járás szerinti 15–20 évenkénti váltogatása,⁹⁴ vagy az a helyzet, hogy az erős középparasztság mellett a tőkés korszakban alakul csak ki néhány nagybirtok,⁹⁵ és a földreform során néhány gazdag paraszti birtokot is felosztottak.⁹⁶

Hajdúszoboszló monográfiájában Módy György írt Szoboszlóról és környékéről a 11–14. században, Rácz István Szoboszló hajdúvárosról és Varga Gyula a város agrártörténetéről.⁹⁷ Szoboszló határa Nánáshoz és Debrecenhez hasonlóan több elpusztult falu határából alakult ki, Módy György ezeket módszeres alapossgal lokalizálta.⁹⁸ Rácz István Szoboszló példáján a hajdúvárosok önkormányzatát elemezte.⁹⁹ Varga Gyula a „hajdú telek” lényegi elemeinek, a házteleknek és az ólaskertnek, a karddal szerzett földnek és az egyéb tartozékoknak, valamint a földművelés és állattenyésztés egységének feltárásával járult hozzá a hajdúvárosok gazdálkodásának jobb megismeréséhez.¹⁰⁰

Másik két hajdúváros, Hadház és Dorog történetének megírásában is szerepelt Szabó István-tanítvány: Oláh József. Hajdúdorog történetében ő írta a kapitalizmus kori mezőgazdaság történetét, Hajdúhadház estében pedig az egész 17–20. századi agrártörténetet. Dorogon felfigyelt a mezőgazdaság intenzívválódásának lassú előrehaladására, Hadházon pedig a nagyon alacsony hozamokra.¹⁰¹

92 KOVÁTS 1973. 37., 53.

93 Orosz 1973. 95.

94 Uo. 96.

95 Uo. 181.

96 Uo. 394.

97 MÓDY György: Hajdúszoboszló és környéke a XI–XVI. században. In *Hajdúszoboszló monográfiája*. Szerk. DANKÓ Imre. Hajdúszoboszló 1975. 71–142. RÁ CZ István: Szoboszló hajdúváros 1606–1725. Uo. 167–186. VARGA Gyula: Hajdúszoboszló agrártörténete. Uo. 399–446.

98 MÓDY 1975. 78.

99 RÁ CZ 1975. 181.

100 VARGA 1975. 403–404., 409.

101 OLÁH József: A mezőgazdaság fejlődése a kapitalizmus korában. In *Hajdúdorog története*. Szerk. KOMORÓ CZY György. hn. 1971. 110., Uő: Hajdúhadház mezőgazdasága a XVII–XX. században. In *Hajdúhadház múltja és jelene*. Szerk. KOMORÓ CZY György. Gyula 1972. 171.

A mezővárosok kutatása azonban nemcsak a hajdúvárosokra terjedt ki, hanem több más alföldi és hegyvidéki mezővárosra is. Orosz István az *Agrártörténeti Tanulmányok*ban a hegyaljai mezővárosokról értekezett, kimutatva, hogy a 12 mezőváros a 17–18. században az ország legfejlettebb területei közé tartozott, nem függetlenül attól, hogy a tokaji bor az elsőrangú magyar minőségi bor lett, s átvette a szérémségi borok helyét.¹⁰² E mezővárosok legfontosabb társadalmi folyamatának a taxásodást látta, valamint azt, hogy a zsellérség nagy része is szőlőbirtokos volt, így nem tekinthető föld nélküli jobbágnak.¹⁰³

Később kutatásaiban többször visszatért a hegyaljai mezővárosok helyzetéhez. Elemezte a földesúri borelővételi jog érvényesülését, a 18. században ismétlődő urasági támadásokat e mezővárosok ellen,¹⁰⁴ amelynek során sikerült megvédeni a legfontosabb kiváltságukat, a robotmentességet.¹⁰⁵ Elhelyezte településrendjüket a hazai településhálózatban, meghatározta majorkertjeik lényeges vonásait.¹⁰⁶ Feltárta, hogy már a 14. században a pápai tizedjegyzék korában is gazdagabbak voltak a szőlőtermelő zempléni települések, mint szomszédaik, a szőlőtermelés válságában és az exportpiacok elvesztésében magyarázatot talált e városok 19. századi hanyatlására.¹⁰⁷ A 16. századi szőlőtermelésben kimutatta azokat az új elemeket, amelyek Európa-hírvé tették a tokaji bort, s tanulmányt közölt II. Rákóczi Ferenc hegyaljai szőlőinek szinte elképzelhetetlenül nagy jövedelmezőségéről.¹⁰⁸ Részt vett Mátészalka történetének megírásában is.¹⁰⁹ Összefoglalta az alföldi mezővárosi parasztság termelési eljárásait a 18. században és a 19. század elején. Ebben a tanulmányában egységbe foglalta a történetírást és a néprajzkutatói eredményeit az állattenyésztéssel és szemtermeléssel kapcsolatban, megállapítva az állattartás túlsúlyát a 19. első feléig terje-

102 OROSZ István: A hegyaljai mezővárosok társadalma XVII. században, különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. In *Agrártörténeti Tanulmányok*. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1960. 3–71.

103 OROSZ 1960. 31., 37.

104 OROSZ István: *Hagyományok és megújulás*. Debrecen 1995.

105 Uo. 138–40.

106 Uo. 159–161.

107 OROSZ István: Tokaj-Hegyalja a pápai tizedjegyzékekben. In *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk. OROSZ István – PAPP Klára. Debrecen, 2009. 23–32. (Speculum Historiae Debreceniense 2.), Uő.: Sárospatak úrbéri pere a Trautsohnokkal. Uo. 129–146., Uő.: Népeségváltozás és társadalmi átalakulás Hegyalján a 19. században. Uo. 295–316.

108 OROSZ István: Rákóczi Tokaj-hegyaljai birtokainak jövedelmezősége a 17–18. század fordulóján. In *Povstanie Frantiska II. Rakocziho 1703–11 v novom priblizeni*. Szerk. Peter KÓNYA. Prešov 2005. 280–288., Uő.: Adatok a Tokaj-hegyaljai szőlő- és borkultúra történetéhez. In *Tokaj-hegyaljai borvidék Hazánk első történeti tája. Tanulmánygyűjtemény*. Szerk. FRISNYÁK Sándor – GÁL András. Szerencs – Nyíregyháza 2012. 71–91.

109 OROSZ István: Mátészalka újkori története a jobbágyfelszabadításig. In *Mátészalka története*. Szerk. ÚJVÁRY Zoltán. Debrecen 1992. 143–181.

dő időszakban.¹¹⁰ Hasonló összefoglalást készített az Észak-Tisza vidékének mezővárosairól.¹¹¹

Sokat foglalkozott a mezővárosok történetével Varga Gyula. Ő szerkesztette Berettyóújfalu monográfiáját.¹¹² Ebben is Módy György írta meg a Mohács előtti korszak történetét a herpályi uradalommal együtt, Kováts Zoltán a népességváltozások fő összetevőit, Rácz István Berettyóújfalu történetét a török hódítástól a jobbágyfelszabadításig, Orosz István a település agrárviszonyait a 17–19. században és Varga Gyula a város gazdaságnéprajzát a két világháború között.¹¹³ Varga Gyula összefoglalta az érmelléki szőlőkultúra történetét is.¹¹⁴

Varga Gyula Berettyóújfalu mellett a Békés megyei Vésztő, Mezőberény, a Bihar megyei Báránd, Biharnagybajom és Derecske monográfiájában is írt egy-egy fejezetet.¹¹⁵ Külön cikket szentelt a derecskei határhasználat sajátosságának, a négyes nyomásnak.¹¹⁶

Régi álmát azonban akkor teljesítette, amikor megírhatta szülővárosa, Kismarja mezőváros történetét. Erre már korábban is készült, az *Agrártörténeti Tanulmányokban* tanulmányt közölt szülővárosáról.¹¹⁷ A tanulmány után önálló kötet született 1978-ban „Kismarja életrajzáról”.¹¹⁸ A mikrotörténelem eszközeivel készült kötet akkor született, amikor Magyarországon még keveset tudtak arról, hogy létezik ez a fogalom. Joggal állapította meg, hogy „a falu belső életét vizsgáló mikroszkopikus elemzés... csak akkor adhat reális, általános érvényű képet, ha látjuk az összekapcsoló, kivezető és betorkolló hajszálereket is.” Arra is figyelmeztetett azonban, hogy nem szabad túlbecsülni e mikrovilág jelentőségét, de lebecsülni sem ezeket a belső

110 OROSZ István: Az alföldi mezővárosi parasztság termelési eljárásai a 18. században és a 19. század első felében. In *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. NOVÁK László – SELMECZY László. Nagykőrös 1986. 403–428.

111 OROSZ István: Die entwicklung der Marktflecken im 14–15. Jahrhundert in der Obertheißgegend. In *Studien zur ostelbischen Gesellschaftsgeschichte. Festschrift für Gerhard Heitz zum 75. Geburtstag*. hrsg. Ernst MÜNCH – Ralph SCHATTKOWSKY. Rostock 2000. 437–449.

112 *Berettyóújfalu története*. Szerk. VARGA Gyula. Berettyóújfalu 1981.

113 MÓDY György: Berettyóújfalu és környéke a XIII. századtól a török hódoltság koráig. Uo. 83–121. KOVÁTS Zoltán: A népesség története. Uo. 141–198. RÁ CZ István: Berettyóújfalu a török hódoltságtól a jobbágyfelszabadításig. Uo. 199–221. OROSZ István: Berettyóújfalu agrárviszonyai a XII–XIX. században. Uo. 229–297. VARGA Gyula: Berettyóújfalu gazdaságnéprajza a két világháború között. Uo. 417–432.

114 VARGA Gyula: *Az érmelléki szőlőkultúra*. Berettyóújfalu 1976.

115 VARGA Gyula: Vésztő népi állattartása. In *Vésztő története*. Szerk. SZABÓ Ferenc. Vésztő 1973. 481–503., Uő: A mezőberényi paraszti gazdálkodás. In *Mezőberény története II*. Szerk. SZABÓ Ferenc. Mezőberény 1973. 227–262., Uő: A bárándi agrártermelés 1700–1945. In *Báránd története és néprajza*. Szerk. BALASSA Iván. Báránd 1985 273–331., Uő: Biharnagybajom gazdasága és társadalma 1848–1945. In *Biharnagybajom története és néprajza*. Szerk. UJVÁRY Zoltán. Debrecen 1992. 263–310., Uő: Derecske néprajza. In *Derecske története és néprajza*. Szerk. GAZDAG István. Derecske 1998. 265–334.

116 VARGA Gyula: A derecskei négyes nyomás (1813–1913). *Néprajzi Látóhatár* 1997. 1–4. 131–138.

117 VARGA Gyula: Kismarja. Egy szabad paraszti közösség a feudalizmus bomlásának korszakában. In *Agrártörténeti Tanulmányok*. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1960. 71–138.

118 VARGA Gyula: *Egy falu az országban (Kismarja életrajza a felszabadulásig)*. Debrecen 1978.

erőket.¹¹⁹ Varga Gyula mintaszerűen oldotta meg e kettős feladatot Kismarja történetének feldolgozásában, amelyet nemcsak Bocskai István nevezett „kedves szülőföldjének”, de a szerző is. Bocskai 1606. évi mezővárosi privilégiumlevele mellett, amely a hajdúkhöz hasonlóan kiemelte a települést a földesúri hatalom alól, részletes elemzést olvashatunk a nép és a föld kapcsolatáról, a társadalom sajátos organizmusáról, de olyan elemekről is, amelyek általában nem szerepelnek falumonográfiákban. Így a paraszti gazdálkodás technikájáról, a táplálkozásról, a szokásokról, de még a kultikus hiedelmekről is.¹²⁰

A Szabó István-tanítványok közül mások is kivették részüket a mezőváros-, illetve a falutörténet-írásból. Gyimesi Sándor különleges szempontból, a gabonaellátás oldaláról vizsgálta meg Miskolc mezőváros helyzetét a 17. században.¹²¹ A szabad királyi városok „szabadsága” a feudalizmus időszakában azt is jelentette, hogy nemcsak saját határukat bírhatták tulajdonjoggal, de földesurak módjára parasztfalvaik is lehettek. Ezt a helyzetet mutatja be Gyimesi Sándor Debrecen és (Hajdú)szóvát viszonyában.¹²² Annak a bemutatására is kísérletet tett, mikor kezdődött el a falu agrártermelésében az a folyamat, amikor a gabonatermelés gyorsabban kezdett el növekedni, mint a lakosságszám. Arra a következtetésre jutott, hogy ez 1790 körül történt.¹²³ Gyimesi Sándor a magyarországi mezővárosok kérdéskörét nem a falvak, hanem a városok oldaláról közelítette meg. A közép- és kelet-európai városokkal foglalkozó könyvében¹²⁴ a funkcionális városszemléletnek megfelelően azt feltételezi, hogy a magyarországi mezővárosok egyik jelentős csoportja, az alföldi állattartó mezővárosok a marhakivitel termelő és gyűjtőhelyeinek városképző hatására létrejövő centrumok voltak. Az így születő mezővárosok nem a környező falvak termelését és értékesítését szervezték meg, hanem az elpusztult falvak népességének elhelyezését oldották meg a városhatáron belül, ugyanakkor saját kezükbe vették e falvak határainak hasznosítását.¹²⁵ A mezővárosok összességét áttekintve azt állapítja meg, hogy a 18. század kezdetétől fogva a 19. század utolsó harmadáig (amíg egyáltalán jogilag voltak mezővárosok) a mezővárosodás folyamata az Alföld középső és déli részén volt a legerőteljesebb.¹²⁶

A helytörténet és gazdaságtörténet Für Lajos tevékenységében is összekapcsolódott. Rákospalota történetében mutatta be a jobbágyfelszabadítás utáni birtokpercek

119 Uo. 3.

120 Uo. 205.

121 GYIMESI Sándor: Adalékok Miskolc gabonaellátásához a XVII. század végén. *Agrártörténeti Szemle* 1967. 3–4. 481–490.

122 GYIMESI Sándor: A város, mint földesúr. Debrecen és Szóvát viszonya a 18–19. században. In *Gazdaság, társadalom történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*. Szerk. GLATZ Ferenc. Budapest 1989. 157–170.

123 GYIMESI Sándor. Mezőgazdasági termelés és növekedés egy jobbágyfaluban a XVIII–XIX. században. In *Parasztág és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szerk. RÁCZ István. Debrecen 1989. 15–25.

124 GYIMESI Sándor: *Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest 1975.

125 Uo. 141.

126 Uo. 147.

lefolyását, de megírta Rákospalota agrártörténetét is.¹²⁷ A jobbágyszabadság következményeit mutatta be Dabas történetében, s összehasonlította két felszabadult mezőváros helyzetét a reformkor kezdetén.¹²⁸

Módy György az eddig említettek mellett is számos település történetének írta meg az 1526 előtti szakaszát (Józsa, Polgár, Fehérgyarmat, Egyek, Fancsika, Báránd, Zsáka, Bakonszeg, [Sárrét]udvari, Vámospércs, Tokaj, Derecske, [Hajdú]sámson). Ezeknek az írásoknak nemcsak az volt az érdeme, hogy összegyűjtötte a lehetséges okleveles forrásokat, de kereste és néhány esetben régészeti ásatásait is felhasználva meg is találta azoknak a prédiomoknak a nyomait is, amelyeket Szabó István 1963. évi tanulmányában megjelölt.

A tanyák története is az a kutatási feladat volt, amit a tanítványok örökölték. Rácz István, Orosz István és Für Lajos is szerepeltek abban a kötetben, amit Pölöskei Ferenc és Szabad György szerkesztettek.¹²⁹ Rácz István a kezdeteket írta meg.¹³⁰ Orosz István a „rideg” tanyáról,¹³¹ Für Lajos a „belterjes” tanyáról értekezett.¹³² Rácz István a kezdeteket vizsgálva számba vette a tanyákat kialakító tényezőket: a nagy népességet egy településen belül, az óriáshatárok létrejöttét, az előnyös jogviszonyokat, amelyekben a földesurak nem avatkoztak be az egyes közösségek életébe s abba, hogyan használják határukat. A nyomásos gazdálkodás hiánya, a jobbági illetményföldek egy tagban történő kihasítása mind hozzájárultak ahhoz, hogy a településtől távol lévő területeken kialakultak az állattartó szállások, majd a 18. század végétől a földművelő tanyák. A korábbi kétbaltelkes települések szálaskertjei is a tanyák számát szaporították.¹³³ Orosz István a tanyafejlődés korai szakaszában vizsgálta a tanyákon folyó termelőmunkát. A „rideg” jelző valójában a gazdálkodás extenzív voltát jelölte. Beillesztette a tanyás gazdálkodást az alföldi háttérhasználat rendjébe, megállapítva, hogy a tanyák a nagy pusztákat bérlő vagy a háttérhasználat szállásföldeket elkülönítő mezővárosokra volt jellemző. A tanyákat már a kortársak is paraszti majoroknak tekintették, mégsem voltak azonosak a nyugati farmokkal vagy a földesúri majorságokkal. Az extenzív állattartó szállásokat ugyan felváltották a vegyes gazdálkodású, már gabonát is termelő üzemek, a tanyák intenzívlődése azonban nem ezekhez, hanem a monokultúra irányába fejlődő és a családi munkaerőt teljes mértékben kihasználó kiscsajda tanyákhoz kapcsolódott.¹³⁴ Für Lajos ezeknek az új típusú „belterjes” tanyáknak a történetét írta meg. Már előljáró-

127 FÜR Lajos: Palotai jobbágyság utolsó pere a földesúrral. In *Rákospalotai Múzeum Évkönyve*. Szerk. FÜR Lajos. Rákospalota 1964. 33–76., Uő: Rákospalota mezőgazdasága, 1848–1945. In *Tanulmányok Rákospalota Pestújhely történetéből*. Budapest 1974.

128 FÜR Lajos: A jobbágyszabadság és következményei. In *Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből*. Szerk. Petri Edit – Torzsa István. Dabas 1975. 117–150., Uő: Nyíregyháza és Nagykovács agrárviszonyai a reformkor küszöbén. In *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás*. Szerk. GYARMATHY Zsigmond. Nyíregyháza 1979. 99–128. (Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltári évkönyv 1–2.)

129 *A magyar tanyarendszer múltja*. Szerk. PÖLÖSKEI Ferenc – SZABAD György. Budapest 1980.

130 RÁ CZ István: A tanyarendszer kialakulása. Uo. 97–148.

131 OROSZ István: A „rideg” tanya. Uo. 170–215.

132 FÜR Lajos: A „belterjes” tanya. Uo. 216–271.

133 RÁ CZ Uo. 115–122.

134 OROSZ Uo. 209.

ban megállapította, hogy a szőlőt és gyümölcsöt is termelő, azaz nagy munkaráfordítást kívánó tanyákat ért a belterjes tanyákon. Ez a belterjesség természetesen viszonylagos volt, és a mezőgazdaság általános színvonalához kellett mérni. A belterjes növénykultúrákkal foglalkozó tanyákat leginkább a Duna-Tisza közén találta meg, s teljes kiépülésüket a 19–20. század fordulójára datálta. A homoki szőlőtermelő tanyák elterjedését nagymértékben segítette elő a filoxéravész a 19. század utolsó harmadában, illetve az a tény, hogy a homoki szőlők immunisak voltak a filoxérára. E tényezők együttes mérlegelése volt Für Lajos tanulmányának legfontosabb eredménye.

Mindhárom szerző a későbbiekben is foglalkozott a tanyás gazdálkodás kérdéseivel. Rácz István tanulmányt írt a 18. század végi és a 19. század eleji debreceni tanyákról, arról az időszakról, amikor az állattartó szállások földműves tanyákká kezdtek átalakulni.¹³⁵ Orosz István a hajdúsági tanyákat vizsgálta meg, s választ keresett a kései kialakulásukra.¹³⁶ Für Lajos a kertkultúras tanyarendszer kezdeteinek feltárása és a zöldségtermelő tanyák kutatása mellett monográfiát készített a futóhomokon született kertes tanyákról.¹³⁷ Ebben a belterjes, kertkultúras tanya fogalmi meghatározásán túl¹³⁸ (magas munkaráfordítás, magas hozamok, nagyobb jövedelem), e tanyatípus történetét vázolta fel, megállapítva, hogy a tömeges tanyásodás csak 1848 után kezdődött, fénykora a 19–20. század fordulóján volt, s a két világháború után megtorpanás, de szerkezeti átalakulás is bekövetkezett. Fontosak a társadalom és üzemszerkezet helyzetével kapcsolatban azok az eredményei, amely szerint Kecskeméten a kisparaszti gazdaságokban voltak jelentősek a kertkultúras tanyák, Szegeden inkább a közép- és nagyparaszti birtokosoknál.¹³⁹ A termelés rendjének és a jövedelmi viszonyoknak az áttekintése magyarázhatja a kertkultúra széles körű elterjedését. Az 1890-es években egy kat. hold homoki szőlő nyers termelési értéke duplája volt a ráfordításoknak, Hensch Árpád a századforduló után a tiszta hozadékot 100 forintra becsülte, ami 8–10%-os tőkekamatot jelentett. A két háború között, ha nem is volt ráfizetéses a termelés, a jövedelem messze elmaradt a századfordulós színvonaltól.¹⁴⁰

A Szabó István-tanítványok közül többen is foglalkoztak az autonómiával, amely a paraszti közösségek életében fontos jelenség volt. Hársfalvi Péter könyvet szentelt Nyíregyháza önkormányzatának, amely nem egyszerűen egy fejlődő mezőváros autonómiájának jegyeit mutatta.¹⁴¹ Az újratelepítéssel a település jobbágyfaluból valójában mezővárossá emelkedett, s ennek megfelelően nemcsak egy összegben és pénzben fizette a földesúri járadékot, de a városigazgatás is magasabb fokú volt, mint a pa-

135 RÁ CZ István: A debreceni tanya a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. *Ethnographia* 1982. 1. 1–32.

136 OROSZ István: A tanyák kialakulása a Hajdúságban. *A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve IX.* 1982. 27–41.

137 FÜR Lajos: A kertkultúras tanyarendszer kezdetei. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1978–1980. 101–123., Uő: Kertes tanyák a futóhomokon. Budapest 1983., Uő: A zöldségtermelő tanyák kialakulása. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1983. 145–157.

138 FÜR 1979–1980. 13. A kertkultúras tanya a szerző szerint Erdei Ferenc tanyatípusai közül a farmtanyához állt a legközelebb.

139 Uo. 123.

140 Uo. 197–203.

141 HÁRSFALVI Péter: *Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században.* Budapest 1982.

rasztfalvakban.¹⁴² Sajátos helyzet akkor alakult ki, amikor a város 1803-ban örök-
váltsággal megváltotta magát egyik földesurától, a Dessewffyektől. E megváltako-
zással nemcsak a földesúri adózás szűnt meg, de a földesúri joghatóság is a városra
szállt át. Ezzel 1803 és 1824 között, amikor a másik földesúrtól is megváltkoztak,
az a helyzet alakult ki, hogy Nyíregyháza a Károlyiak társföldesura lett, azaz fele rész-
ben saját joghatósága alá került.¹⁴³ Az 1824. évi újabb megváltkozás után ez a helyzet
megoldódott. Az 1837-ben elnyert királyi privilégium lehetőséget teremtett arra, hogy a
településen teljessé váljon az önkormányzat, létrejöjjön a városi tanács és a választott
közönség.¹⁴⁴ A gyorsan fejlődő város az 1870-es években rendezett tanácsú város lett, s
küzdelmet indított a törvényhatósági jogú városi cím megszerzéséért is.¹⁴⁵ A megyétől
független joghatóság megszerzése ugyan nem sikerült, Nyíregyháza azonban továbbra
is a magyarországi városok fejlődésének élvonalában haladt.

Hársfalvi Péter külön tanulmányban is foglalkozott az önkormányzat kérdéseivel.¹⁴⁶ Mellette Simonffy Emil, Rácz István és Orosz István is írt az autonómiát tár-
gyaló tanulmányokat.¹⁴⁷

Szabó István demográfiai témájú írásainak hagyományát leginkább Kováts Zoltán
folytatta. A korábban már említettek mellett demográfiai írásokat közölt Csurgóról, a
Somogy megyei falvakról, a fogamzások idényhullámzásáról, Tokaj népesedéstörténe-
téről stb., de összefoglalta a hazai népességfejlődés évszázados változásait, s rámutatott
arra is, hogy az utolsó évtizedekben a népesedés sorskérdésünké változott.¹⁴⁸ Tanul-

142 Uo. 13.

143 Uo. 25.

144 Uo. 85.

145 Uo. 132.

146 HÁRSFALVI Péter: Nyíregyháza önkormányzata, városjoga az örökváltság után. In *Tanulmányok Nyíregyháza újkori történetéből*. Szerk. Hársfalvi Péter – Mann Miklós. Nyíregyháza 1976. 34–39.

147 SIMONFFY Emil: Kaposvár a várossá alakulás útján. A XIX. század 30–70-es évei. In *Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk. KANYAR József. Kaposvár 1975. 243–296., Uő: Zalaegerszeg képviselettestülete és tanácsa a polgári kor első évtizedében. In *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Szerk. BÓNIS György – DEGRÉ Alajos. Budapest 1971. 235–284. RÁ CZ István: Hajdúszoboszló önkormányzata. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. 1959. 805–104. OROSZ István: A hajdúk autonómiája a 17. században. In *Autonóm közösségek a magyar történelemben*. Szerk. BÁNKINÉ Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza 2003. 91–100., Uő: Autonómia a hegyaljai mezővárosokban. In *Jogszabályok – jogszokások. Jászkunság kutatása*. Szerk. BÁNKINÉ Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza 2005. 69–80., Uő: Mezővárosi önkormányzat Sárospatakon 1711–1835 között. In *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. KISS András – KOVÁCS KISS Gyöngy – POZSONY Ferenc. Kolozsvár 1999. 371–390.

148 KOVÁTS Zoltán – CS. TÓTH Péter: Csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai (1720–1950). *Történeti Statisztikai Évkönyv*. 1961–1962. 1. 48–89., KOVÁTS Zoltán: A XVIII. századi népeségfejlődés kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle* 1969. 218–227., Uő: Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. *Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei I.* Szerk. BENKŐ László. Szeged 1964. 221–244., Uő: *Somogy megye népessége a XVII–XVIII. század fordulóján*. Kaposvár 1969. 13–19., Uő: Sorskérdésünk a népesedés. *Tiszatáj* 1970. 5. 439–446., Uő: A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig. I. és II. *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. Szeged 1971. 537–568. és 1972. 3–25., Uő: A fogamzások idényhullámzása a XVII–XIX. században. *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. Szeged 1978. 1. 17–26., Uő: A népesedés története a XVI. századtól 1990-ig. In *Tokaj Várostörténeti tanulmányok II.* Szerk. BENCSIK János – OROSZ István. Tokaj 1995. 183–219.

mányai nagy szerepet játszottak a török uralom alatti országrészek reális demográfiai helyzetének megismerésében, a török pusztítás korábban eltúlzott hatásának csökkentésében, de az 1970-es évek irreális demográfiai várakozásainak helyreigazításában is.

Szabó István tanítványainak kutatásában fontos helyet foglalt el a reformkor és 1848–1849, valamint a forradalom és szabadságharc nagy alakjai szerepének kutatása, főként a parasztság története szempontjából. Az első általa szerkesztett kötetben Borossy András és Módy György szerepelt tanulmánnyal,¹⁴⁹ az *Agrártörténeti tanulmányokban* Rácz István és Für Lajos nevéhez kapcsolódik a reformkorra előre-mutató, illetve 1848–1849-es tematikájú írás. Rácz István elemezte 1790-ből azt a három parasztzendítő röpiratot (taktakenézi instancia, Szabolcs megyei parasztok gyűlésének jegyzőkönyve, parasztok dekrétuma), amely néhány hónapra lázba hozta a Felső-Tisza vidékének II. Rákóczi Ferenc óta nyughatatlan parasztságát. Az iratok terjesztői nem a parasztságra, hanem a nemességre gyakoroltak számottevő hatást, amely attól félt, hogy Magyarországon is olyan lázadás kezdődik, mint amilyen Erdélyben volt.¹⁵⁰ Für Lajos tanulmánya a majorsági zsellérekről, „a volt jobbágyság utolsó és legnyomorultabb töredékéről” szövegezt. A fél évszázados küzdelem 1848-ban kezdődött, mert a zselléreknek ez a része nem úrbéres, hanem majorsági földön élt, és így nem esett az 1848. évi jobbágyszabadító törvények hatálya alá. Az utolsó rendi országgyűlésen még úgy tűnt, hogy Bónis Samu javaslatával, amely nem az úrbéres, hanem az úri tartozásokat kívánta megszüntetni, megoldódhat a majorsági zsellérek helyzete is, a 48-as törvények azonban rájuk mégsem terjedtek ki. Előzetes törvényjavaslatok (Táncsics, Nyáry) után Deák törvénytervezete sem szabadította volna fel e jobbágyságot. Kossuth Lajos kormányzó elnök április 19-i tervezete a „majorsági jelleg” újraértelmezésével a legkedvezőbb feltételeket teremtette volna meg e zsellérréteg számára, a rendelet bevezetésére azonban a szabadságharc bukása miatt nem kerülhetett sor. Nem hozott megoldást a majorsági zselléreknek sem az 1853. évi úrbéri pátens, sem az 1871. évi törvények. A végső rendezés csak 1896-ban következett be, amikor e zsellérek többsége már földönfutóvá vált.¹⁵¹ Rácz István a fentebb idézett tanulmánya mellett is foglalkozott reformkori kérdésekkel, tanulmányt készített az 1840-es évek elején sűrűn emlegetett szatmári 12 pontról és Somogyi Antalról.¹⁵² Áttekintette az úriszék kérdését a reformkor politikai életében.¹⁵³ Orosz István történetírói tevékenységének jelentős hányadát alkotják a magyar reformkorral kapcsolatos írásai. Szabó István Kossuth-tanulmánya nyomán készült el *Széchenyi és a jobbágyság* című írása.¹⁵⁴ De foglalkozott Táncsics, Wesselényi, Kossuth jobbágyságról alkotott felfogásával is. Reformkori tanulmányainak gyűj-

149 BOROSSY András: Az országgyűlés. In *A szabadságharc fővárosa Debrecen 1849 január–május*. Szerk. SZABÓ István. Debrecen 1848. 329–384. MÓDY György: A menekültek. Uo. 59–100.

150 RÁ CZ István: Paraszttzendítő röpiratok a Felső-Tisza vidékén 1790-ben. In *Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1960. 209–270.

151 FÜR Lajos: A majorsági zsellérkérdés rendezése 1848–1896. Uo. 415–431.

152 RÁ CZ István: Az 1841. évi szatmári 12 pont. *Acta Universitatis Debreceniensis II*. Debrecen 1955. 101–123., Uő: A szabadelvűség vándorapostola (Somogyi Antal) Uo. III/1. Debrecen 1956. 173–190.

153 RÁ CZ István: Az úriszék kérdése a reformkor politikai életében. *A Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve*. Debrecen 1958. 119–142.

154 OROSZ István: Széchenyi és a jobbágyságkérdés. *Agrártörténeti Szemle* 1962. 1–2. 52–94.

teményes kötete 2000-ben jelent meg.¹⁵⁵ Ezután készült arról a tervről szóló írása, amely földben is kiegyenlíthetőnek vélte az örökváltságot.¹⁵⁶ Angolul és magyarul is megjelent az az összefoglaló írása, amelynek legfontosabb tanulmánya a jobbágyfelszabadításról és végrehajtásáról szólt.¹⁵⁷

Mi volt ezeknek a reformkorról és 1848–49-ről szóló írásoknak a legfontosabb tudományos eredménye? Széchenyi más oldalról közelítette meg a jobbágyság megszüntetését, mint a reformellenzék. Számára azért volt fontos a parasztság földszerzése, hogy a birtokforgalom szabad legyen, és a földesúr szabadon adhassa el a földjét annak, akinek akarja, így a jobbágyoknak is (a szabad eladás és a járadék szabad megváltása közötti különbséget nem érzékelt). Ezzel soha nem jutott túl az önkéntes örökváltságon. Wesselényi kötelező megváltást akart, Táncsics kárpótlás nélküli jobbágyfelszabadítást. Kossuth a 40-es évek elején hajlandó lett volna Széchenyi telekdíj tervét támogatni, ha a felvett kölcsön felét az örökváltságra fordították volna. Kossuth szerint a 16. század óta bekövetkezett változások miatt a földesurak már nem a jobbágyföld, hanem a jobbágyi járadék tulajdonosai, de ez valóságos (polgári) tulajdonuk, ez után kell kárpótlást kapniuk (ami teljes kárpótlás), és nem a föld után. Ennek megoldására 1848. szeptemberi javaslata szerint 5%-kal kamatozó államkötvényeket kell kibocsátani a kincstári, esetleg közalapítványi birtokok terhére. Széchenyi a modern mezőgazdaság megteremtésében A. D. Thaert tekintette egyik példájának.

A jobbágyfelszabadítási törvény 1848 márciusában a legradikálisabbak közé tartozott Európában, de voltak olyan elemei, amelyeket módosítani kellett. Deák törvényjavaslata 1848 szeptemberében ezt a célt szolgálta. A szőlődézsma megváltásáról azonban külön intézkedtek, és a szegényebb parasztrétegek számára a megváltás a szőlők esetében is állami kárpótlással ment volna végbe. A végső megoldás azonban csak 1868-ban született meg, állami közreműködéssel, de önerőből. A javaslatok alapelve 1848 szeptemberében is az önerőből való megváltakozás és nem az állami kárpótlás volt azoknak a jobbágyrétegeknek az esetében (majorsági zsellérek, kont-

155 OROSZ István: *Széchenyi és kortársai: válogatott tanulmányok a reformkorról*. Debrecen 2000. (Benne: Széchenyi és a jobbágykérdés, Széchenyi István és az örökváltság, Széchenyi István a jobbágyrendszer megszüntetéséről, Széchenyi telekdíj terve és Kossuth, Széchenyi István és a reformkori mezőgazdaság átalakulása. A kortársakról: Kisszántói Pethe Ferenc és a magyar mezőgazdaság a XIX. század első harmadában, Albrecht Thaer és a „racionális” mezőgazdaság, Az örökváltság eszméje és gyakorlata. Táncsics Mihály állásfoglalásai a jobbágykérdésben, Kossuth az érdekegyesítésről, Az úrbéres föld tulajdonjogi helyzete Kossuth nézeteiben).

156 OROSZ István: Örökös megváltakozás földdel? In *História mezején. A 19. század emlékezete: Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szerk. DEÁK Ágnes – VÖLGYESI Orsolya. Szeged 2011. 11–21.

157 OROSZ István: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon*. Debrecen 2010. (Benne: A „perpetua rusticitas”-tól az örökös megváltásig, Kossuth Lajos és az úrbéri kárpótlás a reformkorban, Kossuth Lajos az úrbéri kárpótlásról 1848–49-ben, A jobbágyfelszabadítás és végrehajtása, A legelő kérdése 1848–49-ben, A szőlődézsma megszüntetése 1848-ban és 1868-ban, Deák Ferenc és a jobbágyfelszabadítás kiszélesítése, A kisebb királyi haszonvételek kérdése a reformkorban és 1848–49-ben.) A jobbágyfelszabadítás végrehajtásáról angolul: István OROSZ: *Peasant Emancipation and After-effects*. Péter GUNST ed.: *Hungarian Agrarian Society from the Emancipation of Serfs (1848) to the Re-privatization of Land (1998)*. New York 1998. 53–98. (Atlantic Studies on Society in Change No. 98.)

raktualisták stb.), akik 1848 márciusában a jobbágyszabadságból kimaradtak. Kossuth 1849. április 19-i rendeletében szélesen értelmezte az úrbériséget (minden olyan földet úrbéresnek tekintett, ami után állami adót vagy úrbéri járadékot fizettek, vagy a szerződés nem meghatározott időre szólt), ezzel részben megoldotta volna az említett rétegek helyzetét. A legelőelkülönözés ügyét, az alföldi mezővárosok nagy sérelmére sem a felszabadító törvények, sem Deák javaslata nem érintette. Vukovics szerint az utolsó hetekben született olyan elképzelés, amely a szántóföld arányában osztotta volna el a legelőt a volt földesurak és jobbágyok között. A regáliák szerepeltek ugyan a szeptemberi tervezetben, sőt Vukovics 1949. évi elképzeléseiben is, a megoldásra azonban csak a kiegyezés után került sor.

A reformkor társadalma Oláh József írásaiban is szerepel. Sajátos réteget alkotnak az uradalmi személyzet tagjai, akik általában rejtve maradtak az állami összeírásokban, ezért fontos, hogy tudjunk róluk. Bretzenheim Ferdinánd sárospataki és regéci uradalmában 1826 és 1848 között az alkalmazottak létszáma 96 és 244 között mozgott. A személyzetnek általában ötöde, hatoda volt tiszt, a többi pedig cseléd.¹⁵⁸ A gazdasági cselédek néhány évtizeddel korábbi helyzetéről Hársfalvi Péter is írt tanulmányt. Kimutatta, hogy Szabolcs megyében a 18. században nőtt ugyan az egy-egy birtokos alkalmazásában lévő cselédek száma, de ez még 1766-ban sem volt olyan mértékű, hogy a majorságok munkaerő-szükségletét kielégítette volna.¹⁵⁹

Oláh József az 1828. évi adóösszeírás alapján vizsgálta a regéci-sárospataki ket-tős uradalom adózó népességét, majd nemzetiségi és vallási megoszlását is.¹⁶⁰ Adat-ai megerősítették a jobbágyság differenciálódásáról kialakított képet a jobbágyszabadság előestéjén. Az uradalmakban a teljes jobbágyok aránya csak 38,41% volt, míg a házas zselléréké 48,58, a házatlanoké 13,36.¹⁶¹ A sárréti határrendezések, amelyek egy másik tanulmánya tárgyát képezték, jórészt a reformkorban kezdődtek (Bakonszegen 1841-ben, Bárádon 1847-ben, Csökmön 1836-ban, Dancsházán 1846-ban, Zsákán 1844-ben) Végső eredményként azt állapította meg, hogy a telken kívüli állományról a földesurak általában lemondtak kárpótlás nélkül vagy méltányos kártalanítás mellett. A legelők felosztása is végbement, de vita nem az uraságok és volt jobbágyok között, hanem a teljes jobbágyok és a zsellérek között volt. A tagosításra is történtek kísérletek, de nem teljes eredménnyel.¹⁶² A reformkor gazdasági életé-

158 OLÁH JÓZSEF: A sárospataki, regéci uradalmak személyzete a reformkorban. *Agrártörténeti Szemle* 2002. 3–4. 430.

159 HÁRSFALVI Péter: A Szabolcs megyei cselédnépesség a XVIII. században. *Agrártörténeti Szemle* 1963. 3. 404.

160 OLÁH JÓZSEF: A sárospataki és regéci uradalmak településeinek adózó népessége az 1828. évi összeírásban. In *Szabó István Emlékkönyv*. Szerk. RÁCZ István. Debrecen 1998. 215–231., Uő: A regéci és sárospataki uradalmakhoz tartozó mezővárosok és falvak lakóinak nemzetiségi és vallási megoszlása a reformkorban. In *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére*. Szerk. BUZA János – ESTÓK János – SZÁVAI Ferenc – Varga Zsuzsanna. Budapest 2006. 67–79.

161 Uo. 220.

162 OLÁH JÓZSEF: Határrendezés a Sárréten. In *Parasztág és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetiről születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szerk. RÁCZ István. Debrecen 1989. 32.

nek feltárásához egy középbirtok gazdálkodásának bemutatásával járult hozzá.¹⁶³ Gyimesi Sándor a magyar és az európai gazdaság viszonyát elemző könyvében a mezőgazdaság modernizációjának tényezőit részben megtalálta már a reformkorban, azzal a megjegyzéssel, hogy ezt gátolta a feudális birtokmegosztás, a belső piac gyengesége és a tájegységek közötti regionális különbségek.¹⁶⁴ A mezőgazdaság modernizációját Orosz István is elemezte,¹⁶⁵ mellette azonban össze is foglalta az agrártermelés alakulását a 19. század első felében.¹⁶⁶ A mezőgazdálkodás általános feltételei között ebben a korban is szerepelt a munkamegosztás alacsony szintje, a mezőgazdaságból élők 90%-ot elérő aránya, a népsűrűség egyenetlensége, az aprófalvak mellett az óriási határu települések. A határhasználatban nőtt ugyan a háromnyomásos rendszerű falvak száma, de még mindig 26,5% volt a kétnyomásosok aránya, s továbbra is voltak parlagolós települések is. Az ugar aránya 1828-ban még elérte a 35,2%-ot, de 1858-ban sem volt kevesebb 24,6%-nál. A háromszori szántás is csak helyenként terjedt el, az eszközök jó része is hagyományos volt. A gabonatermelés uralta a vetésszerkezetet, a gabonafélék aránya meghaladta a 70%-ot, a kukoricáé pedig a 20%-ot. A gabonaneműek hozama alig volt több 4 magnál az elvetetthez képest. Az állattenyésztést az istállózás helyett a legeltető tartásmód jellemezte. A modernizáció még a kezdeteknél tartott, a vetésszerkezetben alig mérhető arányban voltak jelen a vetett füves takarmányok, a burgonya, a dohány és a répafélék. Az állattenyésztésben a legdöntőbb változás a juhok számának szaporodása volt, nem függetlenül a gyapjúkonjunktúrától. A modernizáció néhány nagybirtokra korlátozódott. Ezekben megjelent a váltógazdálkodás, az istállózó állattartás, a nemesített juh-, szarvasmarha- és loállomány, a vaseke, a vetőgép és a cséplőgép is. A kibontakozás feltétele a jobbágyrendszer megszüntetése volt.¹⁶⁷

A Szabó István-tanítványok szerteágazó agrártörténeti tevékenységében az elmondottakon túl talán a legfontosabb a tőkés agrárviszonyok feldolgozása volt. Szabó István a kutatási területeket a kétkötetes összefoglalás bevezetőjében fogalmazta meg.¹⁶⁸ A több részre tagolt kötetek a jobbágyrendszer maradványainak, a paraszti termelésnek, a paraszti birtoknak, a birtoktalan paraszti rétegeknek, a paraszti kultúrának, autonómiának a feltárását tűzték ki célul az európai párhuzamok feltárásával

163 OLÁH József: Egy középbirtok gazdálkodása a reformkorban. *Agrártörténeti Szemle* 1984 2–4. 315–401.

164 GYIMESI Sándor: *Utunk Európába, a magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalástól a 20. század elejéig*. 2. kiadás. H. n. 1994. 111.

165 OROSZ István: A mezőgazdaság modernizálása. *Magyar Tudomány* 1989. 10–11. 821–831. Uő: Die Anfänge der Modernisierung in der ungarischen Landwirtschaft in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In *The First Millennium of Hungary in Europa*. ed. Klára PAPP – János BARTA. Debrecen 2002. 461–471. Uő: A modernizációs kísérletek főbb szakaszai a magyar mezőgazdaságban a XIX–XX. században. *Múltunk* 2003. 2. 231–258.

166 OROSZ István: Die landwirtschaftliche Produktion in Ungarn 1790–1849. *Agrártörténeti Szemle* 1971. Supplementum. 1–24., Uő: Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán. In *Magyarország agrártörténete*. Szerk. OROSZ István – FÜR Lajos – ROMÁNY Pál. Budapest 1998.

167 OROSZ 1998. 81–131. Rövid összefoglalása a termelés helyzetének OROSZ István: *Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban*. Budapest 1988.

168 SZABÓ István: Bevezetés. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában I*. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1965. 7–30.

össze egy tagba a szántóföldeket, az egytagos tagosítás mellett volt fordulás és dűlős tagosítás is. Ez utóbbiaknál csak az egy fordulóban (nyomásban), illetve egy dűlőben lévő földeket vonták össze.¹⁷⁶

A parasztgazdaság munkaeszközeinek helyzetét és változásait Varga Gyula tekintette át.¹⁷⁷ A hagyományos eszközök, a faeke, a fa- és tövisborona, a sarló, kasza, cséphadaró, a nyomtatásnál használt háromágú favilla, rosta, felező seprő a magtisztításhoz a különféle gereblyék és kapák évszázadok óta változatlanok voltak. A polgári korszakban megjelentek a gépek is a mezőgazdaságban, időnként a parasztgazdaságban is. Varga Gyula sorra vette, hol volt teljes és részleges eszközváltás 1849 és 1914 között. A kasza a gabona betakarításában teljesen kiszorította a sarlót, a szemnyerésben a cséplőgép a kézi cséplést és nyomtatást, a magtisztításban a szóróróstát a magtisztító gépek, a különböző triőrök. Csak részleges eszközváltás ment végbe a fa- és vasekék, a kapa és ekekap, a kézi vetés és vetőgép, a kézi aratás és az aratógép között. Ezek a változások jelezték a szerző szerint a tőke hódító útját¹⁷⁸ a paraszti gazdaságokban is.

A parasztbirtok helyzetét az ország birtokrendszerében Orosz István tanulmánya vizsgálta.¹⁷⁹ Rámutatott arra, hogy a parasztbirtok nem egyenes folytatása az 1848 előtti¹⁸⁰ jobbágybirtoknak, mivel a nem jobbágyi függésben élők (kurialisták, taksás nemesek, szabad paraszti állapotúak: hajdúk, jászkunok, székelyek stb.) birtokai is a parasztbirtok kategóriájában jelennek meg. Ugyanakkor a volt jobbágyok közös legelői és erdői, a falusi és városi közös birtokok a nagybirtokok között. A statisztikákban birtokhatárnak tartott 100 hold sem pontos, hiszen ennél terjedelmesebb parasztbirtokok is voltak, különösen az Alföldön. Mindezek ellenére adatai, hogy 1869-ben kb. 21 millió kat. hold volt a 100 holdon aluli (paraszt) birtok és 28 millió hold a nagybirtok Magyarországon,¹⁸¹ egybeestek Für Lajosnak a volt jobbágybirtokra vonatkozó számításaival.¹⁸² 1869 és 1913 között a nagybirtok alig veszített valamit pozíciójából, mert még ekkor is 26,5 millió hold volt a nagybirtok (56,84%). Ennek okát abban találta meg, hogy meghaladta a 16 millió holdat a szabad birtokforgalomból kivont földek aránya (33,5%), így a kisbirtok vásárlások útján sem tudott növekedni.¹⁸³ A változások fő tendenciája így az elaprózódás, a differenciálódás lett. A jobbágybirtok már a felszabadítás időpontjában is meglehetősen differenciált volt, s az úrbéri birtokrendezések során a volt jobbágyok használatában lévő föld nem lett egészében tulajdonukká.¹⁸⁴ Az 1870–1914 közötti változások legszembetűnőbb vonása a birtokaprózódás.¹⁸⁵ Mellette azonban a parasztbirtokosok egy része

176 Uo. 226–229.

177 VARGA Gyula: A parasztgazdaság munkaeszközei. Uo. 267–348.

178 Uo. 348.

179 OROSZ István: A differenciálódás és kisajátítás. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában II.* Szerk. SZABÓ István. Budapest 1965. 9–145.

180 Uo. II. 14.

181 Uo. II. 31.

182 Vö. a 169. jegyzettel.

183 Uo. 35.

184 Uo. 106.

185 Uo. 129.

végleg elveszítette földjét. Csak 1890 és 1900 között mintegy 75 ezerrel csökkent az önálló birtokok száma és 150 ezerrel nőtt a cselédeké és napszámosoké.¹⁸⁶

Érthető, hogy ilyen körülmények között az állam és a társadalom kísérletet tett a parasztbirtok védelmére. Erről Hársfalvi Péter írt tanulmányt.¹⁸⁷ A jobbágyfelszabadítás előtti helyzetet, de a neoabszolutizmus éveit is az 1836. évi törvények szabályozták, amelyek felső határt szabtak a telki haszonvételek megvásárlásának (4 telekben), kizárták a nemességet ennek lehetőségéből, de nem szabtak határt a telekaparózkodásnak és a jobbágy utódai egyenlő öröklésének.¹⁸⁸ Változások az 1871. évi törvényekkel következtek be, amelyek a rendelkezés teljes¹⁸⁹ szabadságát mondták ki. Néhány évvel később, az 1879. évi székesfehérvári gazdakongresszussal kezdődtek a támadások e liberális törvény ellen. Az agráriusok az elaprózódást és az örökösödést szabályozó minimum törvény megalkotását tartották szükségesnek, s az amerikai „homestead” tanulmányozás után „otthonmentő” törvényt is.¹⁹⁰ Az 1890-es és az 1900-as években ez az érvelés új örökösödési törvény kidolgozásának szükségességével párosult, eredménytelenül.¹⁹¹ A parasztbirtok védelmének kudarca is hozzájárult, hogy a századfordulós évtizedekben a túlnépesedett falvakból egyre többen kezdtek elvándorolni. Rácz István ezt az elvándorlást dolgozta fel.¹⁹² Más szakemberektől eltérően közös gyökérből származtatta a városokba, ipari centrumokba vándorlást és a kivándorlást. Budapesten pl. 1874 és 1910 között csaknem 430 ezer volt a bevándorlási többlet, de a természetes szaporodásnál jóval gyorsabban nőtt olyan ipari központok népessége is, mint Ózd, Diósgyőr vagy Salgótarján.¹⁹³ A paraszti bevándorlással magyarázható Budapest környékének gyors lakosságnövekedése, de az is, hogy más városok körül is kialakult hasonló övezet.¹⁹⁴ A magyar ipar azonban bármilyen gyorsan fejlődött is, nem tudta felszívni a mezőgazdaságban feleslegessé váló munkaerőt, ezért indultak el „a nyomor karavánjai” a határon kívülre, mindezekelőtt az USA-ba. A kivándorlás fő körzetei az ország peremvidékei voltak, nemzetiségi hovatartozástól függetlenül. Mivel a peremmegyék többnyire nemzetiségi jellegűek voltak, a nemzetiségeket a kivándorlás súlyosabban érintette, mint a magyarságot. Rácz István szerint 1899 és 1913 között a kivándorlás a magyarságnak 3,8%-át, a románoknak 6,8%-át, a németeknek 11,5%-át, a ruténeknek 11,6%-át, a szlovákoknak pedig 20,2%-át érintette.¹⁹⁵ A kivándorlók között mintegy másfél-kétfelmillió volt a paraszt. A városba özőnlők száma is elérhette a félmilliót. A visszavándorlók miatt ez nem a teljes veszteség, de így is a paraszti társadalom 1910-re mintegy heted-

186 Uo. 135.

187 HÁRSFALVI Péter: Törekvések a parasztbirtok védelmére. Uo. 146–183.

188 Uo. 150.

189 Uo. 159.

190 Uo. 166–167.

191 Uo. 180.

192 RÁ CZ István: Parasztok elvándorlása a faluból. Uo. 433–486.

193 Uo. 440–441.

194 Uo. 443–444.

195 Uo. 457.

nyolcadrészét elveszítette.¹⁹⁶ A belső vándorlás és a kivándorlás nagymértékben járult hozzá a hagyományos paraszti közösség, a parasztfalu felbomlásához.

A paraszti kisüzem a tőkés feltételek között nehezen tudott versenyezni a modernizálódó nagyüzemmel. Elsősorban a piaci versenyben volt hátrányos helyzetben, amit szövetkezéssel lehetett tompítani. Gyimesi Sándor a parasztság és a szövetkezeti mozgalmak kapcsolatát tárta fel.¹⁹⁷ A szövetkezeti mozgalom vezéralakja Károlyi Sándor gróf volt, a működés alapjait pedig az 1875. évi 37. tc. teremtette meg. A hitel-szövetkezetek mellett a legnagyobb jelentőségre a fogyasztási és értékesítési szövetkezetek emelkedtek. 1898-ban alakult meg a Hangya Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet, amely a szövetkezeti tagság csaknem 60%-át foglalta magába.¹⁹⁸ A szövetkezeti mozgalom ellen sokan felléptek, elsősorban a kereskedők, akik saját egzisztenciájukat féltették az értékesítő szövetkezetektől.¹⁹⁹ A tőkés korszak szövetkezeti mozgalmának csak rövid folytatása volt 1945 után a földműves szövetkezetekben.

Az itt vázolt problémák további (esetleg korábbi) kutatása több Szabó István-tanítvány életművében felfedezhető. Simonffy Emil már az *Agrártörténet tanulmányokban* a Zala megyei úrbéri birtokrendezésekkel foglalkozott.²⁰⁰ Azt vizsgálta, hogy az 1853-as úrbéri pátenst után hogyan zajlottak a birtokrendezések Zala megyében. Ezek zöme 1856 után ment végbe, hiszen addig csak a települések 25%-ában történt meg a rendezés.²⁰¹ Zalában sem volt mentes a problémáktól az „úrbéres állomány” megállapítása, sok vitát okozott a puszta telkek hovatartozásának megállapítása, mert gyakran az uraságok és a volt jobbágyságok is maguknak követelték. Simonffy tanulmányából kiderült, hogy milyen jelentős volt a maradványföldek sorsa, hiszen a megvizsgált 64 faluban ez az úrbéri illetőség 48%-át érte el.²⁰² Még nagyobb súllyal esett latba az irtásföldek sorsa, amelyek a települések úrbéres állományának 96%-át jelentették.²⁰³ A maradványokat a volt jobbágyságoknak kellett megváltani (ezt a föld egy részének átengedésével is megtehették), az irtásokat a földesúr válthatta vissza az irtásdíjak kifizetésével. Mindkét eset alkalom volt arra, hogy a volt földesurak saját kezelésű földjeiket növeljék. Ez jellemezte a legelőelkülönítést is, amelynek szomorú eredménye az volt, hogy a parasztságot legelőik nagy részét elveszítették.²⁰⁴ Az adatgazdag tanulmány végső konklúziója, hogy az úrbéri birtokrendezések során Zala megye volt jobbágyságai korábban használt földjeik jelentős hányadát nem tudták megtartani.²⁰⁵

196 Uo. 477.

197 GYIMESI Sándor: A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. Uo. 616–654.

198 Uo. 629.

199 Uo. 638.

200 SIMONFFY Emil: Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyság felszabadítása után. In *Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1960. 229–414.

201 Uo. 343.

202 Uo. 363.

203 Uo. 369.

204 Uo. 380.

205 Uo. 399.

Simonffy Emil több tanulmányban is foglalkozott a paraszti birtokviszonyokkal a 19. és a 20. században, ezek vizsgálatát lehetővé tevő forrásokkal,²⁰⁶ majd önálló kötetben mutatta be a polgári földtulajdon kialakulását és a birtokmegoszlást a Dél-nyugat-Dunántúl tájegységében.²⁰⁷ A kötet első része a jobbágyszabadság végrehajtásával foglalkozik, mert a szabad polgári földtulajdon létrejöttének legfőbb akadályai az úrbéres viszony maradványai voltak. Somogy és Zala megye sem maradt ki azokból a mozgalmakból, amelyek az áprilisi felszabadító törvények továbbfejlesztését óhajtották, legfőképpen a paraszti földtulajdon kiterjesztésével.²⁰⁸ Erre azonban a forradalom időszakában csak tervek születtek, megoldás nem. Ugyanakkor 1849 után sem lehetett változtatni azon a tényen, hogy a jobbágytelkek száma Mária Terézia úrbérrendezése és az 1850-es évek között számottevően nőtt. E két megyére vonatkozóan Simonffy igazolta Varga János véleményét, hogy az úrbérrendezés és 1848 között nőtt a jobbágytelkek száma. A végső egyenleg az úrbéri perek után Zala megyében az volt, hogy egy jobbágytelek után 40–45 hold föld lett a parasztoké.²⁰⁹ A két megye három legjelentősebb mezővárosában, Zalaegerszegen, Nagykanizsán és Kaposváron a szerződés szerint szolgáló lakosok legfőbb feladata az volt, hogy elismertessék a contractus úrbérpótló szerepét, mert ez volt a föld állami kárpótlás melletti megszerzésének előfeltétele. Végül ez mindhárom mezővárosban sikerült.²¹⁰ A szerző egészen 1935-ig kíséri nyomon a birtokviszonyokat, s feltárja a két megye közötti különbségeket is. Zala volt rosszabb helyzetben, mert magasabb volt az önálló gazdálkodásra alkalmatlan, 5 holdon aluli törpebirtok.²¹¹

Rácz István több tanulmányban és egy monográfiában vizsgálta meg a paraszti migráció feltételeit, figyelembe véve a belső vándorlást és a kivándorlást is.²¹² A monográfia²¹³ a paraszti migrációnak három fő formáját mutatja be: a vándormunkát, a városba vándorlást és a kivándorlást. Mindhárom forma mögött az a helyzet munkált, hogy a megmerevedett birtokstruktúra miatt a mezőgazdaság nem tudta munkával ellátni az arányaiban ugyan csökkenő, de létszámában növekvő mezőgaz-

206 SIMONFFY Emil: Zala megyei úrbéri földkönyvek. *Levéltári Szemle* 1966. 3. 692–703. Uő: Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyszabadság után (Kilenc falu történeti statisztikai vizsgálata). *Agrártörténeti Szemle* 1968. 1–2. 131–179., Uő: A jobbágytelkek szerepe 1848 után a nyugat dunántúli vármegyékben. Uo. 1971. 3–4. 386–391., Uő: Somogy megye mezőgazdasági földbirtokstruktúrájának néhány kérdése 1935-ben. In *Somogy megye múltjából* 4. Szerk. KANYAR József. Kaposvár 1973. 233–264.

207 SIMONFFY Emil: *A polgári földtulajdon kialakulása és a birtokmegoszlás Délnyugat-Dunántúlon*. Zalaegerszeg 2002.

208 Uo. 24.

209 Uo. 39.

210 Uo. 66

211 Uo. 100.

212 RÁ CZ István: A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály (1849–1914). *A KLTE Történelmi Intézetének Évkönyve* 1. Debrecen 1962. 85–108., Uő. Kisérletek az Egyesült Államokba irányuló magyarországi kivándorlás korlátozására. *Egyetemes Történeti Tanulmányok* V. Debrecen 1971. 53–92., Uő: Attempts to Curb Hungarian Emigration to the United States before 1914. *Angol Filológiai Tanulmányok* VII. Debrecen 1973. 5–33.

213 RÁ CZ István: *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914*. Budapest 1980.

dasági népességet.²¹⁴ A mezőgazdasági vándormunka lehetőségét az eltérő regionális feltételek teremtették meg, s már 1848 előtt is ismertek voltak Magyarországon. A felvidéki megyék aratómunkás rajokat bocsátottak ki az Alföldre, de a summások tömegei sem voltak ismeretlenek. 1857-ben 287 ezer olyan „távollevőt” írtak össze az országban, akik az összeírás időpontjában nem tartózkodtak településükön.²¹⁵ Nagyobb arányú volt azonban a faluról végleg elköltözők száma. A mezőgazdaság munkaerőforrás is volt, Budapest és az iparos körzetek a falvak népéből elégítették ki növekvő munkaerő-szükségletüket.²¹⁶ Igazi nagy tömegeket azonban a kivándorlás mozgatott meg, amelynek Magyarországon három legfontosabb célországa az USA, Románia és Németország volt. A kivándorlók 17%-a volt birtokos, 51,6%-a mezőgazdasági cseléd és napszámos, 9,5%-a külön megjelölés nélküli napszámos, azaz 78,1%-a olyan kereső, aki valamilyen formában kapcsolatban volt a mezőgazdasággal és a faluval.²¹⁷

Az uralkodó osztályok, bár nem akarták egyenesen megtiltani a kivándorlást, a munkaerőt és katonát jelentő állampolgárok elé sok tilalomfát állítottak.²¹⁸ A kivándorlás mérlege többek között azért lett negatív, mert a népszaporulatban okozott problémákat, hiszen a kivándorlók 61%-a végleg új hazát választott a maga számára.²¹⁹

Szabó István a kötetben írt tanulmányán kívül az 1848 utáni agrárfejlődés vizsgálatában Simonffy Emil és Rácz István mellett Gyimesi Sándor, Varga Gyula, Für Lajos és Orosz István is részt vett. Gyimesi Sándor összefoglalást írt az *Ethnographiába* a telepítvényes falvak népéről, de a kapitalizmus és a parasztság viszonyáról is.²²⁰ Varga Gyula a parasztok gépi eszközeit vizsgálta a két háború közötti időszakban.²²¹ Für Lajos két összefoglalást is készített²²² a 19. századi és századfordulós agrárviszonyokról. Nem kívánjuk áttekinteni írásait, csak azokra az elemekre utalunk, amelyekben a szerző másként látta a helyzetet, mint a szokásos összefoglalók szerzői. Úgy vélte, hogy a századvégi agrárválság nem értékesítési, hanem csak árválság volt, mert a termékek eladásának nem volt akadály,²²³ a bérleti rendszert nem lehet egyértelműen jónak vagy rossznak tartani, mert egészen más volt a paraszti kisbérlek, mint a tőkés nagybérlek helyzete.²²⁴ Észrevette, hogy az eszközváltás és a ter-

214 Uo. 41.

215 Uo. 45.

216 Uo. 64.

217 Uo. 85.

218 Uo. 161.

219 Uo. 200.

220 GYIMESI Sándor: A telepítvényes falvak népe. Egy átmeneti csoport a jobbágyság peremén. *Ethnographia* 1965. 1. 110–112., Uő: A kapitalizmus és a parasztság. (A parasztságot érintő társadalmi-gazdasági folyamatok egyes kérdései újabb történeti irodalmunkban). *Ethnographia* 1968. 2. 149–162.

221 VARGA Gyula: A parasztgazdaságok gépi eszközellátásának kérdései a két világháború közötti Magyarországon. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. 1985. 183–206.

222 FÜR Lajos: A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890–1914.). In *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949)*. Szerk. GUNST Péter – HOFFMANN Tamás. Budapest, 1976. 153–274., Uő: Földtulajdon és agrártermelés. In *Magyarország agrártörténete*. Szerk. OROSZ István – FÜR Lajos – ROMÁNY Pál Budapest 1996. 173–225.

223 FÜR 1976 158.

224 Uo. 162.

melési szerkezet között összefüggés van, mert a hagyományos faekével pl. a szántás olyan hosszú időt vett igénybe, hogy kapások, ipari növények termelésére egyszerűen nem maradt idő. Az új vasekékkal azonban a szántás ideje 1/3-ára csökkent, és a fel-szabaduló időben lehetett kapásokat is termelni.²²⁵ Az is nóvum volt könyvrészletében, hogy a folyamatok bemutatásában mindig idézte a kortárs szakírókat (Kossutány Tamást, Cserhádi Sándort, Újhelyi Imrét, Tormay Bélát stb.), akik a legjobban ismerték a fennálló helyzetet. A másik összefoglalásban²²⁶ a szociológiai módszereket is felhasználva vázolta fel a paraszti életforma változásának három típusát, azt, amelyben a földműves foglalkozását és lakhelyét is elhagyja, azt, amelyben a foglalkozást igen, de a lakhelyet nem, és azt, amelyben egyiket sem, de az életformát igen.²²⁷ Másoktól eltérően észrevette, hogy 1895-ig a számosállatlétszám növekedése lépést tudott tartani a népesség növekedésével, 1895 és 1911 között azonban a helyzet ellenkezőre változik, annak ellenére, hogy az agrárnépesség a kivándorlók létszámával is csökkent.²²⁸

Orosz István a tízkötetes *Magyarország története* 6. kötetében írt összefoglaló részt a mezőgazdasági fejlődésről.²²⁹ Hasonló elveket alkalmazva, mint Für Lajos esetében, fontos újdonság volt ebben a részben a mezőgazdasági munkaerő-kereslet és -kínálat elemzése, amelynek az volt az eredménye, hogy a kihasználatlan munkaerő aránya 36–46% között mozgott 1870 és 1890 között.²³⁰ Arra a különbségre is ebben az összefoglalásban derült fény, hogy a korszakban kibontakozó áresésben a takarmánygabonák kisebb mértékben csökkentek a kenyérgabonáknál, mert a húsfélék áresése minimális volt.²³¹ A hosszú távú trendeket figyelembe véve Orosz István mutatott rá először, hogy az agrárexport szerkezetében ekkor vált döntő tétellé a gabona és liszt kivitel, a korábbi állat és állati termékkel szemben.²³² Másoktól eltérően határozta meg a fejlődés mértékét is, mert arra az eredményre jutott, hogy 1870 és 1890 között az évi termés értéke a magyar mezőgazdaságban 1,28 milliárd forint-ról 1,91 milliárd forintra növekedett.²³³

Szabó István írásainak jellemző vonása volt, hogy eredményeit mindig európai összefüggésekbe helyezte el. A prédiumról szóló írás bevezetője akár külön tanulmány is lehetne a kora középkori európai földesúri gazdaságok jellegéről. Tanítványai igyekeztek hasonló módon eljárni, de megjelentettek egyetemes történeti jellegű írásokat is. Borossy András a kora középkori nyugati hadszervezetekről értekezett,²³⁴ Rác István

225 Uo. 182.

226 FÜR 1996., Uő: Der Pflanzenbau in Ungarn um die Jahrhundertwende 1890–1914. *Agrártörténeti Szemle* 1971. Supplementum. 25–55.

227 Uo. 193.

228 Uo. 211.

229 OROSZ István: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In *Magyarország története 1848–1890*. 2. 2. kiadás Szerk. KOVÁCS Endre – KATUS László. Budapest 1987.

230 Uo. 1042. A szerző tanulmánya a kérdéskörrel Arbeitskräfte nach frage und angebot in der ungarischen Landwirtschaft im letzten drittel des 19. Jahrhunderts. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* Berlin 1972/III.

231 Uo. 1056., 1058.

232 Uo. 1060.

233 Uo. 1117.

234 BOROSSY András: *Ordinamenti militari in Occidente nell' alto Medioevo*. Spoleto 1968.

a kelet-európai szabad paraszti eredetű katonaságról írt tanulmányt.²³⁵ Gyimesi Sándor könyve valójában egyetemes történeti írás, hiszen azokat a funkcionális és strukturális változásokat tekinti át, amelyek Nyugat és Közép-Kelet-Európa városhálózatában mentek végbe a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet időszakában. A magyar jelenségek úgy részei a kötetnek, hogy Közép-Kelet-Európában különös tekintettel vizsgálja Magyarországot.²³⁶ Tanulmányt közzétett a városok mezőgazdasági alapjairól.²³⁷ Európába vezető utunk vizsgálatában mindig szerepelnek az európai kihívások is.²³⁸ Orosz István egy Európa-történeti kézikönyv több fejezetét írta meg, közte agrártörténeti fejezeteket is.²³⁹ Hasonló volt a helyzet a Debreceni Egyetem Egyetemes Történeti Tanszékén született háromkötetes Európa-történettel is.²⁴⁰ Ezek mellett tanulmányokat írt a parasztság rétegződésének vitás kérdéseiről, az európai mezőgazdaság fejlődésének alapvető problémáiról 1789 és 1848 között, a kelet-európai köznemesség és a szabad költözés kapcsolatáról, Albrecht Thaer hatásáról a magyar mezőgazdasági szakirodalomra, a közép- és kelet-európai hagyományos mezőgazdaság felbomlásának kezdeteiről, a korai orosz parasztság jellegéről, a magyar mezőgazdaság helyéről Európában a 19. század első felében, Széchenyi István és az európai mezőgazdaság kapcsolatáról.²⁴¹

235 RÁCZ István: *Coushes militaires issues de la paysannerie libre en Europe Orientale XV-e siècle au XVI-e. Slavica IV.* Debrecen 1964.

236 GYIMESI Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában: funkcionális és strukturális változások Nyugat- és Közép-Kelet-Európa városhálózatában, különös tekintettel Magyarországra.* Budapest 1975. (Gazdaságtörténeti értekezések 7.)

237 Uő: Über die landwirtschaftlichen Grundlagen der Städte. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1971–1972. Budapest.

238 GYIMESI Sándor. *Utunk Európába.* Budapest 1994.

239 OROSZ István: Az új feudális gazdaság. Az új feudális társadalom. In *Európa története.* Szerk. GUNST Péter. Debrecen 1995. 75–79.

240 ANGI János – BÁRÁNY Attila – OROSZ István – PAPP Imre – PÓSÁN László: Európa a korai középkorban. (3–11. század). Szerk. OROSZ István Debrecen 1999. OROSZ István: Az európai mezőgazdaság a 11–13. században. In. ANGI János – BARTA János – BÁRÁNY Attila – OROSZ István – PAPP Imre – PÓSÁN László: *Európa az érett és a kései középkorban. (11–15. század).* Debrecen 2001. 3–15., Uő: A mezőgazdaság a 14–15. században. Uo. 64–72. Uő: A paraszti népesség. Uo. 103–112. OROSZ István: Árforrádalom, konjunktúrák és válságok. In ANGI János – BARTA János – BÁRÁNY Attila – GYÖRKÖS Attila – KOVÁCS Zoltán – LÉVAI Csaba – OROSZ István – PAPP Imre – PAPP Klára – PÓSÁN László: *Európa az újkorban. (16–18. század).* Szerk. OROSZ István – IFJ. BARTA János – ANGI János. Debrecen 2006. 28–35. Uő: A mezőgazdasági termelés. Uo. 35–48., Uő: A leszakadó régiók (GYÖRKÖS Attilával és ANGI Jánossal) 74–84. Uő. A paraszti társadalom. Uo. 97–103.

241 OROSZ István: A parasztság rétegződésének vitás kérdései a legújabb szovjet történeti irodalomban. *Világtörténet* 1964. 2–3. 53–75., Uő: Osznovnúje problemü razvityija szelszkogo hozajsztva v Evrope. 1789–1848. *Acta Universitatis Debreceniensis* IX. Debrecen 1969. 37–67., Uő: Freizügigkeit und gemeinadel in Osteuropa im 15–16. Jahrhundert. Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen red. Kálmán BENDA. Budapest 1976. 375–379., Uő: Der Einfluss der Lehren Albrecht Daniel Thaers auf die ungarische landwirtschaftliche Literatur (BARTA Jánossal) *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin.* 1978. 19–25. (Reihe agrarwissenschaften. 1.), Uő: Die Anfänge des Zerfalls der traditionellen Landwirtschaft in Mittel- und Osteuropa. In *Modern Age – Modern Historian. In memoriam György Ránki 1930–1988.* red. Ferenc GLATZ. Budapest 1990. 135–150., Uő: A korai orosz parasztság jellegének kérdéséhez. (11–15. század). *Acta Universitatis Debreceniensis, Series Historica* LIII. Debrecen 2001. 11–20., Uő: A magyar mezőgazdaság helye Európában a 19. század első felében. *Történelmi Szemle* LIII. 2011. 85–102., Uő: Széchenyi István és az európai mezőgazdaság. In *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára.* Szerk. GECSÉNYI Lajos – IZSÁK Lajos. Budapest 2011. 388–396.

Összefoglalóan annyit feltétlenül megállapíthatunk, hogy a „Szabó István-iskola” tagjai a hazai agrártörténet-írás megbecsült és számontartott tagjai (voltak), kutatásai-
 ik szerteágazó tematikája, kutatási eredményeik hozzájárultak a magyar agrártörté-
 net-írás hazai és nemzetközi elismeréséhez.²⁴²

IV. A TANÍTVÁNYOK KORTÁRSAI

Nem lehet állítani, hogy Szabó István tanítványai az 1950-es évektől kezdve a debreceni agrártörténet-írás teljességét jelentették volna. A városhoz vagy az egyetemhez olyan tudósok is kapcsolódtak, akiknek nem volt szorosabb (tanítványi) viszonya Szabó Istvánhoz. Összefoglalásunk nem lenne teljes, ha róluk nem esne szó, ha nem is olyan részletességgel, mint a fentiekben a tanítványokról. Niederhauser Emil három évtizeden keresztül volt a Debreceni Egyetem oktatója, bár főállásban mindig az MTA Történettudományi Intézetéhez tartozott. Kutatási területének fő iránya sem az agrártörténet volt, de írt ilyen jellegű munkákat is. A legfontosabb ezek közül a kelet-európai jobbágyszabadságot tekintette át.²⁴³ Kelet-Európában a jobbágyszabadság előestéjén kétféle birtok fordult elő: dominicalis (urasági) és rusticalis (paraszti). A felszabadulás során dőlt el, hogy a jobbágyok tulajdonként szerzik-e meg a rusticalis földet, netán a dominicalis föld egy részét, vagy az uraságok polgári tulajdona lesz a saját dominicalis földjeik mellett a rusticalis föld is. Niederhauser Emil megállapítása szerint ez utóbbi csak a Baltikumban és Mecklenburgban következett be, ahol a parasztság föld nélkül szabadult fel. Másutt általában a dominicalis föld az uraságok polgári tulajdona, a rusticalis föld pedig a volt jobbágyok szabad polgári tulajdona lett, azzal a kiegészítéssel, hogy sok helyen éppen a jobbágyszabadság teremtett lehetőséget az urasági földek megnövelésére és a paraszti földek egy részének kisajátítására. A felszabadítás legfőbb eszköze az örökvátság volt. Az a megoldás, hogy a pénzre átszámított jobbágyi járadék eszmei tőkéjét kapták meg a földesurak annak fejében, hogy elvesztették a rusticalis földek feudális tulajdonjogát. A megváltás Magyarország és a Lengyel Királyság kivételével önerőből vagy részleges állami támogatással ment végbe. E két utóbbi országban az állam vállalta magára a megváltást.²⁴⁴

Niederhauser Emil írta a Szabó István szerkesztette kapitalizmuskötetben az európai parasztságról szóló fejezetet.²⁴⁵ A kezdetet ebben az összehasonlító vizsgálatban is a jobbágyviszonyok megszűnése jelentette. Európában ennek sok formája volt. Angliában már a 16. századtól kezdve a folyamat a parasztok kisajátításával ment végbe, Franciaországban 1789-ben a földesurakéval. Itáliában már a késő középkorban a városi körzetek szüntették meg a jobbágyságot, Hispániában a mórók elleni küzdelemben született meg a szabad parasztbirtok. A Balkánon a török elleni

242 OROSZ István: A debreceni agrártörténeti iskola. *Debreceni Szemle* 1985. 61.

243 NIEDERHAUSER Emil: *A jobbágyszabadság Kelet-Európában*. Budapest 1962.

244 Uo. 272–310.

245 NIEDERHAUSER Emil: A parasztság Európában. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. II.* Szerk. SZABÓ István. Budapest 1965. 655–691.

felszabadító háborúkkal együtt a török birtokrendszer is véget ért, és a tőkés fejlődés a kisparaszti gazdaságok alapján kezdődött. Közép- és Kelet-Európában úgy, ahogy korábbi könyvében már megfogalmazta: a volt urasági földekből tőkés nagybirtok, a jobbágyok által használt a földekből polgári kisbirtok lett.²⁴⁶ A mezőgazdasági népesség Nyugaton (Franciaország kivételével) rohamosan csökkent, ami szükségessé tette a gépesítést, ez pedig növelte a hozamokat és a termelés szerkezetének átalakítását. Keleten megmaradtak a gabonagazdaságok, a differenciálódás megosztotta a parasztságot, és a mezőgazdaságban rekedt falusi népesség sok esetben választotta a kivándorlást. A hagyományos, egységes parasztság a tőkés viszonyok között Európa minden régiójában eltűnt, és beolvadt „a tőkés társadalom új és idegen kategóriáiban”.²⁴⁷

Niederhauser Emil az elmondottak mellett számos résztanulmányban is foglalkozott agrárkérdésekkel, így bár tevékenységének fő területe a művelődéstörténet és a historiográfia volt, nem lehet figyelmen kívül hagyni az agrártörténészek között sem.²⁴⁸

Szendrey István a debreceni egyetem hallgatója volt, s itt lett tanszékvezető professzor. Szakmai munkásságában meghatározó jellegű volt az agrártörténet. Sokat foglalkozott a hajdúság történetével, de nem a Bocskai által letelepített hajdúk érdekelték elsősorban, hanem azok a kis hajdútelepek, amelyek a 18. század elején elvesztették hajdúkiváltságaikat. Ezeket a hajdú kiváltságleveleket összegyűjtve ki is adta és a kutatás rendelkezésére bocsátotta.²⁴⁹ Külön kiadványban tárta fel azoknak a bihari hajdúknak a társadalmát és perét a hajdúszabadságért, akik nem akarták tudomásul venni, hogy ismét földesúri hatalom alá²⁵⁰ tartozzanak. Fontos adatokat közölt Balmazújváros társadalmáról, közölte Gönc hajdú szabadságlevelét, amely vitakérdés és hivatkozási alap volt a Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó kutatók között.²⁵¹ Nyakas Miklóssal együtt megírta az egyik szabadságát elvesztett bihari hajdúváros, Derecske történetét.²⁵² Komoly szakmai érdeklődést keltett a derecskei uradalom történetéről készített monográfiája.²⁵³ Ennek az volt az oka, amire a szerző is utalt előszavában, hogy az alföldi uradalmak nem álltak²⁵⁴ az érdeklődés homlok-

246 Uo. 657.

247 Uo. 690.

248 NIEDERHAUSER Emil: A szlavofilek és az oroszországi jobbágyfelszabadítás. *Agrártörténeti Szemle* 1966. 4. 432–448., Uő: A jobbágyfelszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában. *Történelmi Szemle* 1958. 1–2. 76–91., Uő: A nagybirtok és a parasztság Kelet-Európában a polgári forradalmak után. *Acta Universitatis Debreceniensis* 1961. 1. 213–229. és Uő: A nagybirtok és a parasztság Kelet-Európában a polgári forradalmak után. In *A magyar agrártársadalom a jobbágy-ság felszabadításától napjainkig*. Szerk. GUNST Péter. Budapest 1998. 9–24.

249 SZENDREY István: *Hajdú-szabadságlevelek*. Debrecen. 1971.

250 SZENDREY István. *A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért*. Debrecen 1957. Uő: A bihari hajdútelepek társadalma a XVIII. század végén. *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kosuth nominatae* 1957. 47–54.

251 SZENDREY István: *Gönc szabadságlevele 1706-ból*. Miskolc 1969. Uő: *Adalék Balmazújváros gazdaság és társadalomrajzához*. Debrecen, 1958.

252 SZENDREY István – NYAKAS Miklós: *Derecske története*. Debrecen 1980.

253 SZENDREY István: *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Budapest 1968.

254 Uo. 7. Szendrey monográfiája újdonság volt, mert a jobbágyfelszabadítás előtti korszakban az első Alföldön kialakított uradalom történetét tárta fel. Oláh József hét évvel később ugyanezt tette egy jobbágyfelszabadítás után létrehozott uradalom esetében. Vö. 75. jegyzettel.

terében. Az uradalmat Esterházy Pál nádor szerezte és szervezte meg 1702-ben, amelyet zálogba kapott az udvartól, elmaradt nádori fizetése egy részének, százezer forint tartozásnak a fejében.²⁵⁵ A zálogbirtokot 1745-ben kapta meg örökbirtokként Eszterházy Pál Antal herceg.²⁵⁶ A záloglevéllel, illetve az adománylevéllel a korábbi szabad állapotú hajdúk jobbágyok lettek, és földjeik felett el kellett ismerniük az uraság tulajdonjogát, személyük felett pedig joghatóságát. Nem következett be azonban olyan változás – és ez az uradalom legfőbb sajátossága –, amellyel a lakosság robotra lett volna kötelezve. Az uradalom 16 községe szerződéses viszonyban állt földesurával, nem lett örökös jobbágy. A földesúr nem alakított ki magánkezelésű gazdaságot, szüksége sem volt a munkajáradékra, s így a robotot az úrbérrendezés után is megválthatták az uradalom községei, bár akkor már jelentkeztek a majorság-építés első jelei.²⁵⁷ Szendrey István értekezése is megerősíti, hogy allódiумok csak a 19. század első felében kezdtek kialakulni az Alföldön.

Derecske monográfiájában is vannak figyelemre méltó elemek. Az egyik az, hogy a paraszti életmódot a hagyatékok tükrében is vizsgálni lehet. A hagyatékok alapján kimutatást lehetett készíteni pl. a házvásárlásokról. Kiderült, hogy 1770 és 1802 között az eladott házak átlagára 110 forint volt, ami az igényesebb épületekre utal.²⁵⁸ A másik, hogy a mezővárosban viszonylag korán kialakult a kertészkedés, a hagyma- és zöldségtermelés, részben a szérűskertekben, részben a szántóföldön.²⁵⁹

Szendrey István részt vállalt a hajdúvárosok monográfiáinak elkészítésében és Debrecen történetének megírásában is. Az általa szerkesztett Hajdúböszörmény-monográfiában ő írta a demográfiai fejezetet. Ebben bizonyítja például azt, hogy a 18. században fokozatosan nő a „kertekben” élő népesség száma, aligha véletlenül attól, hogy a város ólas, szérűs kertjei lassan lakókertekké alakultak át.²⁶⁰ A szintén általa szerkesztett *Debrecen történetének* első kötetében azt a helyzetet vázolta fel, amelyben (1361 és 1693 között) Debrecen mezővárosként élt. Különös figyelmet érdemel, hogy a mezővárosi privilégiumok révén Debrecen, bár magánföldesúri város volt, olyan szabadságban élt, amivel más oppidumok nem rendelkeztek. (Szabad elvándorlás és az idegenek szabad befogadása, a beköltöző nemesek a bíró joghatósága alatt éltek, a bíró általános igazgatási és igazságszolgáltatási joggal rendelkezett, a város élhetett királyi kisebb haszonvételekkel, a harmincadmentesség, a vásártartás és a limitációk jogával rendelkezett stb.) Mindezek alapos kifejtésben szerepeltek az általa írt fejezetben.²⁶¹

Debrecenben élt Komoróczy György, akinek munkásságában szintén szerepeltek agrártörténeti írások. Komoróczy Domanovszky-tanítvány volt, s már az 1930-as

255 Szendrey pontosan azt írta, hogy „... a kamara rendkívül nagy összeggel, 264 749 forint 27 dénárral tartozott Esterházy Pálnak, Magyarország nádorának... az adósságot rendezni lehetett a lefoglalt javak zálogba adásával.” SZENDREY 1968. 17.

256 Uo. 20.

257 Uo. 110.

258 SZENDREY–NYAKAS 1980. 137.

259 Uo. 179.

260 *Hajdúböszörmény története*. Szerk. SZENDREY István. Debrecen 1973.

261 SZENDREY István: Debrecen a mezőváros. In *Debrecen története 1693-ig*. Szerk. SZENDREY István. Debrecen 1984. 204–226.

évek elején megjelent Nádasdy Tamás birtokáról szóló kötete.²⁶² Volt ösztöndíjas Lengyelországban, és éveken keresztül a kassai levéltár igazgató posztját is betöltötte, amikor Kassa Magyarországhoz tartozott. Ebben az időszakban született a Lengyelországba irányuló magyar borkivitel feldolgozó monográfiája.²⁶³ Ennek az volt a jelentősége, hogy bebizonyította: a 17–18. században a magyar export egyik fő terméke (a szarvasmarha és a réz mellett) a bor, amely jórészt Tokaj-Hegyaljáról, részben a soproni, pozsonyi borvidékről származott. A debreceni levéltár igazgatójaként elsősorban igazgatástörténeti kérdésekkel foglalkozott, de röviden összefoglalta a város történetét,²⁶⁴ szerkesztette Hajdúdorog és Hajdúhadház monográfiáját.²⁶⁵ Mindkét kötetben ő írta az igazgatás történetét, de ennek agrártörténeti vonatkozásai is voltak. Nemcsak az autonómia kérdése, de a városi birtokpolitika is. Ez utóbbihoz tartozott, hogy Dorogon a tanács szabályozta a földfoglalás rendjét a 18. században, döntött a beköltözőkről, osztotta a különleges kultúrák (köles, kender, dinnye) termelésére szükséges területeket, szabályozta a legeltetés rendjét.²⁶⁶ Hadházon is volt a tanácsnak gazdaságirányító szerepe a kiváltságos földek (terrenum privilegiale) használatában, de az állattartás szabályozásában is.²⁶⁷ A Hajdúszoboszló történetében az általa írt fejezetben is kitért a gazdálkodás szabályozásával kapcsolatos igazgatási feladatokra.²⁶⁸

Gunst Péter a hazai agrártörténet-írás kiemelkedő alakja volt. A Mezőgazdasági Múzeumban az MTA Agrártörténeti Kutatócsoportjában volt állása, s az *Agrártörténeti Szemle* szerkesztőségi titkára, felelős szerkesztője volt, majd a *Szemle* főszerkesztőjeként dolgozott. 1985 és 2005 között a debreceni egyetemen volt docens, majd egyetemi tanár. Két évtizedes kapcsolat fűzte Debrecenhez, több agrártörténeti írása életének ebben a szakaszában született. Szerkesztője volt a nemzetközi agrártörténeti bibliográfiának,²⁶⁹ monográfiában tárta fel a két háború közötti magyarországi agrártermelést.²⁷⁰ Ebben ugyanúgy sorra vette a mezőgazdaság helyét a termelés rendjében, a belső fogyasztást, a kivitelt, az árakat és az egyes termelési ágak helyzetét és eredményeit, mint a hasonló elemzések, ezeknél azonban mégis többet nyújtott, mert elemezte azt a strukturális átalakulást is, amelybe Magyarország a trianoni békével került. A határok új megvonása önmagában is kedvezőbb termelési szerkezetet alakított ki, mert az ország elveszítette fejletlenebb peremvidékeit. Alacsonyabb lett a mezőgazdasági népesség aránya, jobbak voltak a termésátlagok, a

262 KOMORÓCZY György: *Nádasdy Tamás és a XVI. századi nagybirtok gazdálkodása*. Budapest 1932.

263 KOMORÓCZY György: *Borkivitelünk észak felé*. Kassa 1944.

264 KOMORÓCZY György: *Debrecen története a felszabadulásig*. Debrecen 1955.

265 *Hajdúdorog története*. Szerk. KOMORÓCZY György H.é.n. (1970). Uő: *Hajdúhadház múltja és jelene*. Szerk. KOMORÓCZY György. Gyula 1972. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 2.)

266 Uo. 1970. 328–329.

267 Uo. 1972. 364–367.

268 KOMORÓCZY György: Hajdúszoboszló városigazgatása 1720–1848 között. In *Hajdúszoboszló monográfiája*. Szerk. DANKÓ Imre. Hajdúszoboszló 1975. 237–374.

269 *Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis*. red. Peter GUNST. Budapest 1965., *Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis*. red. Peter GUNST. Budapest 1967.

270 GUNST Péter: *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938)*. Budapest 1970.

szántóföldi termelés szerkezetében magasabb volt az intenzív kultúrák és a füves takarmányok súlya, arányaiban is megváltozott a mezőgazdaság eltartó képessége.²⁷¹ Ugyanakkor a magyar mezőgazdaság elveszítette biztos piacát, a Monarchiát, és 1918 után ki volt téve a világpiac változásainak.²⁷² Ilyen feltételek között a Gunst Péter által készített mérleg a csaknem két évtized változásairól nem túlságosan rózsás. A termésszerkezet némileg javult, de az állatlétszám csökkent, egyszer sem érte el az 1911. évi létszámot. A legnagyobb probléma azonban az volt, hogy a fejlett országokhoz képest elmaradásunk növekedett, az utánunk következőkhöz képest viszont csökkent.²⁷³ Debreceni működése időszakában elkészítette a két háború közötti paraszti társadalom történetét is.²⁷⁴ Ebben sem szokványos módon tárgyalja a paraszttársadalom helyzetét. Közgazdasági módszerekkel tárta fel a különböző paraszti rétegek jövedelemviszonyait, a cselédbérek, napszámbérek és az egy kataszteri holdra jutó tiszta jövedelem alapján.²⁷⁵ Az életforma sajátosságainak bemutatásában viszont szociológiai és néprajzi módszereket használt, bemutatva a lakáviszonyokat, a táplálkozást, a ruházzkodást és a higiénés viszonyokat.²⁷⁶ A magyar agrártársadalom történetét összefoglaló (általa szerkesztett kötetben) két fejezetben az 1850–1914 közötti, illetve az 1919–1945 közötti időszakot írta meg.²⁷⁷ Fontos megállapítása, hogy a magyar társadalom szerkezete a jobbágyfelszabadítás után erősen torzult volt, mert nagyrészt föld nélküli parasztokból állt, akiket az ipar nem volt képes felszívni, s akiknek növekvő létszáma ugyanolyan terjedelmű földből volt kénytelen megélni.²⁷⁸ Ez a társadalmi szerkezet nem változott meg radikálisan a két háború között sem. Ezért nem az volt a probléma, hogy a magyar paraszttársadalom felbomlott, hanem az, hogy nem elég gyorsan bomlott fel.²⁷⁹

Debrecen agrártörténet-írói között kell számba vennünk Dankó Imrét is, noha tevékenysége elsősorban a néprajztudományt gazdagította. Dankó Imre több vidéki múzeum vezetője volt, mielőtt Debrecenbe került és a Déri Múzeum igazgatója lett. Hihetetlenül gazdag életművében a néprajztudomány minden ága megtalálható, itt csak annak egy részére utalhatunk, ami közvetlenül kapcsolódik az agrártörténethez.

271 Uo. 49.

272 Uo. 59.

273 Uo. 448.

274 Peter GUNST: *Die Bäuerliche Gesellschaft Ungarns in der Zeit zwischen den beiden Weltkriege*. Budapest 1991.

275 Uo. 90., 112.

276 Uo. 150., 160., 173., 180. A szerző a paraszti társadalom kérdéseivel, közte a legszörnyűbb problémákkal másutt is foglalkozott. GUNST Péter: Egy vecsési parasztgazdaság jövedelmezősége 1937-ben. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1964., Uő: Ein Mordproceß- und was dahin tersteckt? *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 1987. 1. H.

277 GUNST Péter: A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. Uő: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In *A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadításától napjainkig*. Szerk. GUNST Péter. Budapest é.n.

278 Uo. 206. Az iparosodás és az agrártársadalom összefüggéseire Peter GUNST: *Agrarreform und industrielle Revolution in Ungarn*. In *Agrarian Development and Social Change in Eastern Europe, 14th–19th centuries*. red. Peter GUNST. (Variorum Collected Studies. Series 1996. XII.)

279 Uo. 284.

A vásárok világának szakértője volt,²⁸⁰ de szerkesztett városmonográfiát,²⁸¹ folyóiratokat (*Múzeumi Kurír*, *Rálátás*). Számtalan település történetéhez közölt adalékokat Bajától Nyírbátorig.²⁸² Az agrártörténetben legnagyobb hatást a hajdúkról szóló tanulmányai eredményezték. Ő volt az, aki bizonyította, hogy a magánföldesúri hajdúk révén az ország legkülönbözőbb vidékein, így a Sajó–Hernád mentén, a Körös közben, sőt Baranyában is voltak hajdú telepek.²⁸³ Ezek sorsa azonban különbözött a hat Szabolcs megyei hajdúvárosétól, mert a földesuraktól nyert kiváltságait nem tudták megőrizni, és valamennyien visszasüllyedtek a jobbágyokba.

A Szabó István-tanítványok kortársa volt Szabadfalvi József, aki a Néprajzi Intézetben volt tudományos munkatárs, majd a miskolci Hermann Ottó Múzeum igazgatója lett. Elsősorban az állattartásról írt tanulmányai kapcsolódnak az agrártörténethez. A néprajzi irodalomban szilaj pásztorkodásként említett legeltető állattartás újragondolása eredményezte az extenzív állattartásról szóló könyve kiadását.²⁸⁴ Későbbi állattartással kapcsolatos tanulmányait is összefoglalta,²⁸⁵ hiánypótló monográfiát írt a sertéstartásról.²⁸⁶ Véleménye summája abban foglalható össze, hogy a védelem nélküli szilaj állattartás „teljesen valószínűtlen,” a réti teleltetés és a kezdetleges építmények (karám félszer, szárnyék) tanúsítják, hogy bizonyos gondoskodás nemcsak az állatok táplálásáról, de védelméről is történt.²⁸⁷

Szabadfalvi József mellett Bencsik János is Debrecenben szerzett történész diplomát, de az agrártörténet csak részét képezi alapvetően néprajzi jellegű munkásságának. Népművelési felügyelő, majd múzeumigazgató volt Hajdúböszörményben, Gyulán, Tokajban. Részes a hajdúkutatásoknak. Szerkesztője volt Polgár monográfiájának, kötetet jelentetett meg a hajdúböszörményi és hajdúnánási állattartásról.²⁸⁸ A legeltető tartásmód jellegzetességeit foglalta össze a két nagyhatárú hajdúvárosban: Böszörményben és Nánáson gazdag feltáratlan levéltári forrásanyag alapján. Tisztázta a szálláskertek szerepét is az állattartásban.

Tokaji múzeumvezetői tisztségében Tokaj és más hegyaljai mezővárosok társadalmáról is több tanulmányt publikált,²⁸⁹ Orosz Istvánnal együtt szerkesztette a Tokajról szóló tanulmánygyűjteményeket, s ezekben fontos részt írt meg a város társa-

280 DANKÓ Imre: *A gyulai vásárok*. Gyula 1963., Uő: *Régi vásáraink világa*. Debrecen 1992.

281 *Hajdúszoboszló monográfiája*. Szerk. DANKÓ Imre. Hajdúszoboszló 1975.

282 DANKÓ Imre: *Baja*. Élet és Tudomány 1957. 43., Uő: *Nyírbátor hajdúváros*. Nyírbátor 1957.

283 DANKÓ Imre: *A Sajó–Hernád-melléki hajdútelepek*. Sárospatak 1955. Uő: *A Körösköz–bihari hajdúság*. Gyula 1959. Uő: *A déldunántúli-baranyai hajdúság*. *Művelődési Tájékoztató* 1959.

284 SZABADFALVI József: *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon*. Debrecen 1970.

285 SZABADFALVI József: *Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből*. Debrecen 1984.

286 SZABADFALVI József: *A sertés Magyarországon*. Debrecen 1991.

287 SZABADFALVI 1984. 74.

288 BENCSIK János: *Paraszti állattartás Hajdúböszörményben*. Hajdúböszörmény 1971., Uő: *A szarvasmarha paraszti tartása Hajdúnánáson a XVIII. században*. Hajdúböszörmény 1974., Uő: *Mindennapi élet a XVIII. századi Nánás szálláskertjein*. *Ethnographia* 1984. 4. 541–557.

289 BENCSIK János: *A nemtelenek Tokaj város társadalmában a napóleoni háborúk korában*. In *Tokaj és Hegyalja I*. Tokaj 1989., Uő: *Bodrogkeresztúr társadalma a 18. század második felében*. Uo. VII. Tokaj 1992.

dalmáról.²⁹⁰ Könyvfejezetében pl. meghatározó elem volt annak kimutatása, hogy a taksás nemesek és a jobbágyok viszonya nem volt felhőtlen, s az is, hogy a tekintélyes görög kolónia, majd a zsidóság 1848 előtt nem épült be a város társadalmába.²⁹¹ Szervezte a hegyaljai mezővárosokban tartott tudományos konferenciákat s a *Tokaj és Hegyalja* című kiadványsorozatot.

Áttekintésünk a kortársakról sem lehetett teljes, hiszen többen voltak, akik kötődtek és kötődnek Debrecenhez, (Cservenyák László, Kávássy Sándor, Janó Ákos, Bársony István) de nem szerepelnek összesítésünkben.

Befejezésül szólni kell Szabó István távolabbi hatásáról és a debreceni agrártörténet-írás jelenlegi helyzetéről. Közismert, hogy az agrártörténet nem az a területe a történetírásnak, amelynek művelésére tülekednének az ifjabb generáció tagjai. Debrecenben talán az átlagosnál valamivel jobb a helyzet. Szabó István és tanítványainak hatása még nem múlt el. Érezhető ez ifj. Barta János agrártörténeti írásaiban, Papp Klára szerteágazó tevékenységében, amelyben fontos része maradt a parasztság történetének is, Takács Péter felbecsülhetetlen értékű forráspublikációiban, a Mária Terézia-féle úrbérrendezéssel és az Conscriptio Czirakyanával kapcsolatos dokumentumok kiadásában és ezeket értékelő írásaiban, Kovács Ágnes tanulmányaiban. Volt és van folytatása a modern uradalomtörténetnek (Tóth Tibor, Kaposi Zoltán), a középkori és legújabb kori parasztvilág mélyenszántó társadalmi elemzésének (Solymosi László, Kövér György), a miskolci szőlőtermelés beható vizsgálatának (Gyulay Éva), de az európai parasztság történeti kutatásának (Papp Imre) is.²⁹² Erős Vilmos személyében van olyan kutató is, aki Szabó István történetírásával foglalkozik. Lehet remény arra, hogy az a forrás, amely táplálta a debreceni agrártörténet-írást, nem fog véglegesen elapadni.

290 BENCSIK János: Városi társadalom 1711–1848 között. In *Tokaj. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk. BENCSIK János – OROSZ István. Tokaj 1995.

291 Uo. 167., 185., 190.

292 Orosz István kézírata megírásakor még nem gondolta, hogy a következő években milyen veszteségei lesznek az agrártörténeti kutatásoknak. Amikor 2024 januárjában elővette átdolgozásra munkáját, már nem jutott el az utolsó oldalig, hogy a korábban leírtakat korrigálhassa. Az általa említettek közül Takács Péter nyugdíjazása után szerzett MTA doktora fokozatot, s a Debreceni Egyetem címzetes egyetemi tanára lett. 2023. június 2-án hunyt el. Tóth Tibor Debrecenben történelem-magyar-népművelés szakon végzett 1964-ben, majd 1975-ben agrárközgazdász képesítést szerzett. 2011-ben hunyt el. Papp Imre a Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola vezetője volt, s 2015-ben gyógyíthatatlan betegségben hunyt el. Mivel Papp Klára „szerteágazó tevékenysége” 2010-től dékáni pozíciót jelentett, jelen tanulmány első változata feltehetően abban az évben, de mindenképpen Tóth Tibor halála előtt készülhetett. (Szerk.)